

Honderdvijftig jaar vrijdenkersbeweging

Een encyclopedisch overzicht 1856-2006

Bert Gasenbeek, Wouter Kuijman en Jo Nabuurs

Maar wél kan ik den nazaat ter hulpe komen als-i onderzoekt wie in *onzen* tyd, in *ons* land, zorg dragen olie te gieten in de lamp die de mensheid voorlicht.

En al is niet *altijd* die olie saamgesteld uit de tranen en verzuchttingen van den martelaar, toch vloeiden er druppelen zweets in de schaal, toch was er moed nodig om die omhóóg te houden in 't gedrang der menigte, die licht begeert, maar haat voelt en vyandschap openbaart tegen wie dat licht durfde ontsteken.

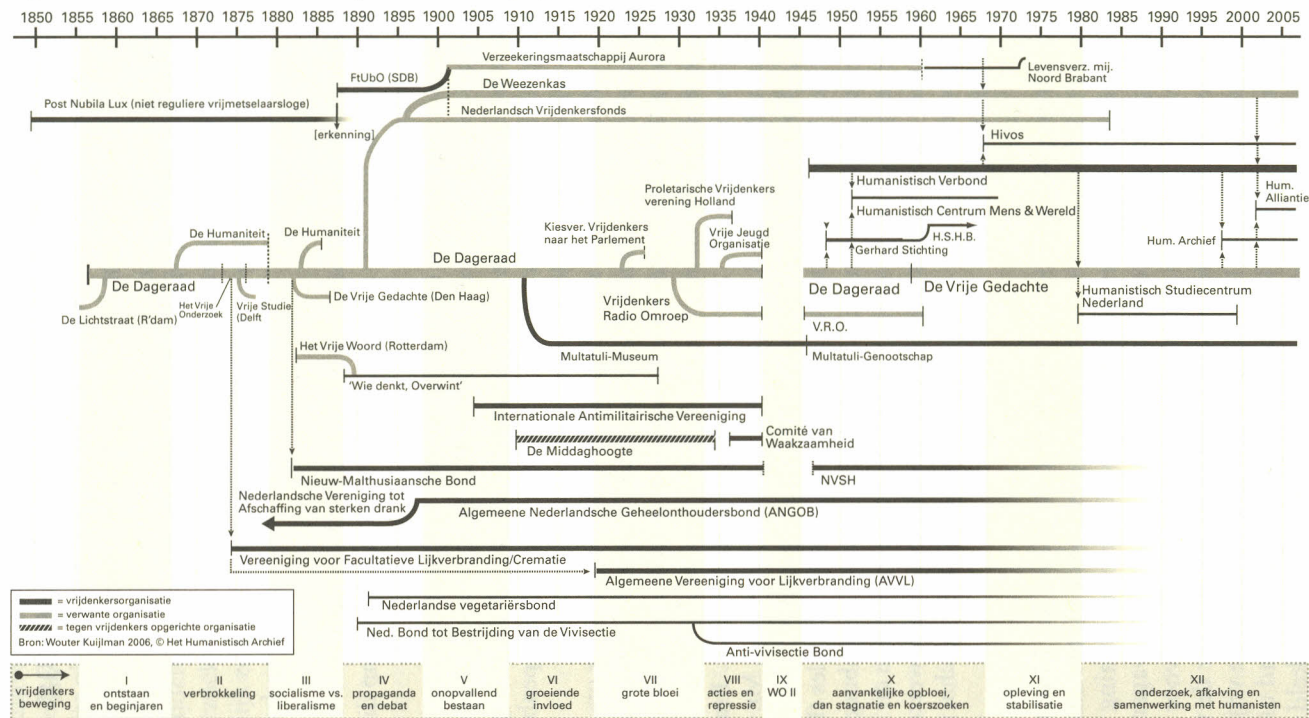
Ik wil met eerbied de namen noemen van sommigen onder ons, die smaad verdragen om den wille der waarheid. En ik doe dit te liever, omdat onlangs een theologische kunstemaker met halve wetenschap en kwart geloof op die mannen heeft gezinspeeld met mislukte verachting.

Ik noem: Aramaldi, Alexander D.M., H.J. Berlin, S.M. Brakel, F. Günt, Lachmé, Mr A.J. Nieuwenhuis, Dr S.P. Scheltema, Mr. A.F. Sifflé, Timotheus, Titus, Thomas, Van der Valk (gewezen zendeling), Dr J. van Vloten, Van der Voo, Quintilianus, Rudolf Charles (R.C. Meyer, myn uitgever, ten rechte: R.C. d'Ablaing van Giessenburg). Ik vraag vergeving aan de velen die 'n eervolle plaats innemen in dit legioen, maar wier namen ik oversloeg om niet al te uitvoerig te wezen.

En uw naam breng ik in herinnering, *broeder* Dag, Junghuhn, geoloog, botanist, *denker!*⁵

Dit citaat is afkomstig uit de tweede bundel *Ideën*, die Multatuli schreef in de herfst van 1865. In dat jaar woonde hij te Amsterdam in bij boekhandelaar en uitgever Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenburg, die tien jaar eerder vrijdenkersvereniging De Dageraad had opgericht. De 'Dageradianen' hadden grote bewondering voor 'hemelbestormer' Multatuli.⁶ In het citaat neemt hij het op voor de vrijdenkersvereniging en het gelijknamige tijdschrift, waarover de vrijzinnig-protestantse predikant J.C. Zaalberg zich laatdunkend had uitgelaten.⁷ Voortdurend waren de vrijdenkers in een strijd verwickeld met

Figuur Overzicht Nederlandse vrijdenkersbeweging 1856-2006

de gevestigde orde. Er was in die tijd heel wat moed voor nodig om zich in een land van 'bijbels en boenwas'⁸ openlijk tegen de kerk en het geloof uit te spreken en in de traditie van het radicale verlichtingsdenken vanuit de natuur en de menselijke rede te zoeken naar de waarheid. De namen die Multatuli noemt waren zonder uitzondering auteurs in *De Dageraad* of leden van de vereniging. Om begrijpelijke redenen werd in de begintijd van de vrijdenkersbeweging vaak onder pseudoniem geschreven.⁹ Junghuhn staat niet zonder reden apart genoemd: hij was de aanstichter en ideoloog van de beweging.

In deze bijdrage worden de namen en lotgevallen uit de geschiedenis van de georganiseerde vrijdenkersbeweging weer in herinnering gebracht. Op chronologisch-thematische wijze behandelen we in vogelvlucht de ontwikkeling van de organisaties, de personen, de ideeën en de activiteiten in de periode 1856-2006.

Als leidraad verwijzen we naar de schematische weergave van de vrijdenkersorganisaties (de 'stamboom' van de vrijdenkersbeweging) op pagina 26.

Wat is vrijdenken?

In de ruime zin van het woord was 'vrijdenken' in de negentiende en twintigste eeuw een vorm van ondogmatisch denken over maatschappelijke en levensbeschouwelijke vraagstukken. Vrijdenkers zochten zelfstandig naar het 'ware, het goede en het schone'. Ze geloofden niet a priori in zogenaamde door God geopenbaarde waarheden of in theologische beweringen die niet wetenschappelijk gefundeerd waren. Vrijdenkers gingen uit van de natuur en de menselijke rede, waarmee de 'echte' waarheid achterhaald kon worden. In plaats van God, Christus en de kerk – de laatste opgevat als een opgedrongen autoriteit met dogma's en regels – stelden zij de soevereiniteit van de mens en de menselijke rede.¹⁰

Het is begrijpelijk dat vrijdenken vaak synoniem werd geacht met atheïsme (de ontkenning van het bestaan van God en de bestrijding van godsdienst en godsdienstige leerstellingen), omdat historisch gezien de antitheologische inslag een van de meest in het oog springende aspecten van de Nederlandse vrijdenkersbeweging is geweest.¹¹ Maar vrijdenkers waren niet louter monomane bestrijders van godsdiensten en kerken. Het atheïsme van de vrijdenkers was onderdeel van een veelomvattender 'denken zonder dogma's'. De strijd tegen de bevoogding en de dogmatiek vloeide daaruit voort.

Historicus Hans Moors omschrijft vrijdenken in de negentiende eeuw als een ontvoogdingsstrategie. Het wortelde in een maatschappelijke context waarin religie, kerk en patriciaat hoogtij vierden. Het vrijdenkerschap voer onder twee vlaggen. Enerzijds was vrijdenken een levensbeschouwelijke filosofische methode, gericht op de kritische zelfontplooiing van het individu. Anderzijds impliceerde vrijdenken een fundamentele heroriëntatie op de bestaande sociale, economische en politieke verhoudingen (een maatschappelijk hervormingsstreven). Deze combinatie was een typisch fenomeen voor het midden van de negentiende eeuw. Moors: 'Wie zich los wist te maken uit dogma's en conventies zou ook opkomen voor zichzelf, zo was de idee. Wie beseftte dat de wereld maakbaar was, zou alle zeilen bijzetten om maatschappelijke misstanden te bestrijden.'¹²

Ontstaan en beginjaren (1855-1867)

Ontkerkelijking, liberale hervormingen en verlichte kleinburgers

Het ontstaan van de vrijdenkersbeweging in Nederland hing samen met een aantal ingrijpende politieke, economische, sociale en culturele ontwikkelingen in de westerse en in de Nederlandse samenleving. Vanaf het midden van de negentiende eeuw zette in grote delen van Europa een rationaliseringsproces door naar een meer industriële samenleving, dat gepaard ging met de secularisatie van het wereldbeeld. De Belgische historica Els Witte vat de oorzaken van de – rond 1850 in Nederland overigens nog zeer beperkte – ontkerkelijking bij aanvankelijk vooral de intellectuele burgers en de middenklassers als volgt samen:

De *homo faber* die leefde en werkte in een geïndustrialiseerd, verzakelijkt en gespecificeerd, stedelijk milieu, had niet langer meer de behoefte aan die vormen van godsdienstigheid die functioneel waren geweest in een agrarisch beschavingstype. (...) Zijn ideaalbeeld was een wereld, onttrokken aan de wil van de bovennatuurlijke krachten en enkel overgeleverd aan de overheersing van de mens. (...) Hij rukte zich dus los van de politieke autoriteiten van de kerk, beroofde die kerk van haar onantastbaarheid, verwierp haar eeuwenoud gezag over zijn denken en handelen en schiep aldus ruimte voor een ongodsdienstig wereldbeeld.¹³

De vrijdenkersbeweging werd als geen ander de historische belichaming van deze beweging. Halverwege de negentiende eeuw begonnen overal

in Europa zich groepen vrijdenkers te verzetten tegen de kerk, de christelijke moraal en het nepotisme in de politiek. Ze ademden allen een geest van vrij onderzoek in brede zin, bestrijding van dogmatisme en sektegehoof, bevordering van een algemene redelijke godsdienst en bevordering van humanistische gevoelens.¹⁴

Net als elders was het in Nederland een politiek turbulente periode. Onder druk van de revolutionaire gebeurtenissen in Europa werd koning Willem II in 1848 'in één nacht van conservatief liberaal'. De burgerlijk liberale oppositie zette datzelfde jaar nog onder leiding van de staatsrechtsgeleerde Thorbecke een belangrijke stap voorwaarts met een nieuwe grondwet, die onder meer vrijheid van godsdienst, onderwijs, drukpers, vereniging en vergadering regelde, en een strikt formele scheiding tussen Kerk en Staat. Deze grondwet ging echter voor veel radicale democraten nog niet ver genoeg. Toen in 1853 als gevolg van de scheiding tussen Kerk en Staat de bisschoppelijke hiërarchie hersteld werd, werd dat door velen gezien als een provocatie – ook door radicalen en vrijdenkers.¹⁵ Van protestantse en conservatieve zijde kwam een protest op gang (de Aprilbeweging) dat leidde tot de val van het eerste ministerie-Thorbecke. Hierdoor stokte de hervormingspolitiek en kwam de dominante rol van de kerken in de samenleving weer terug. Het opkomen de liberalisme en de nawerking van 1853 waren zeker gunstige factoren voor het ontstaan van de georganiseerde vrijdenkerij.¹⁶

Nederland was rond 1850 nog een sterk standgebonden samenleving met een geringe sociale mobiliteit. Parallel aan de moderne theologie – het streven naar aanpassing van het godsdienstige leven aan de eisen die de wetenschap van natuur en historie stelde – in bourgeoisiekringen, begon zich onder de verlichte kleine burgerij een beweging te ontwikkelen die zich aan de heersende kerkelijke opvattingen onttrok en waaruit de vrijdenkersbeweging is voortgekomen. Omdat de eerste leden van De Dageraad zich niet aan hun stand konden ontworstelen, kwamen de maatschappelijke tegenstellingen bij gebrek aan een modern klassenbewustzijn en een sociaal perspectief juist op het gebied van de godsdienst tot uitdrukking.¹⁷

'Licht en schaduwbeelden'

Het georganiseerde vrijdenken in Nederland begon met de publicatie van een boek. In 1854 verscheen het aanvankelijk anoniem uitgegeven traktaat *Licht en Schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java door de Gebroeders Dag en Nacht*. Auteur was de arts en etnoloog Franz Wilhelm Junghuhn (1809-1864), een natuuronderzoeker in dienst van het Nederlands-Indische gouvernement.¹⁸ Met het boek bekende hij

zich tot een antigodsdienstige en maatschappijkritische onderstroom in de Nederlandse cultuur. Het boek kon worden opgevat als 'een groot-schalige poging normen en waarden te funderen in de Natuur – buiten de grondslagen van het christendom'. Uitgangspunt was een gesprek tussen vier wetenschappers die een reis maakten over Java. Ze representeerden het orthodoxe christendom (Nacht), het pantheïsme (Avondrood)), het materialistische monisme (Morgenrood) en het deïsme (Dag). Het boek bood voor de eerste keer in de negentiende eeuw een uitvoerige uiteenzetting van de wereldvisies en levensbeschouwingen die het geestesleven in Nederland na 1848 in toenemende mate beïnvloedden. Deïsme (de aanname dat God als een 'onbewogen beweging' het heelal heeft geschapen, maar het vervolgens aan de natuurwetten overliet en niet meer ingreep), pantheïsme (de veronderstelling dat God zich bevindt 'in alles', een bezielde natuur) en materialisme (de herleiding van alle werkelijkheid tot onvergankelijke materie) stonden met hun ontkenning van een persoonlijke of bovennatuurlijke God op gespannen voet met het christendom als geopenbaarde godsdienst. In de plaats daarvan werd de 'natuurlijke godsdienst' gesteld, gebaseerd op rede en uitgaand van de natuur als kennisbron van waarheid, wijsheid en goedheid. Het boek betekende een provocatie van de gangbare opvattingen en oogstte een storm van kritiek.¹⁹

Post Nubila Lux

De aanvankelijke uitgever achtte door het rumoer na de eerste aflevering de voortzetting van de publicatie zelfs te gevaarlijk. Wel vond het boek een warm onthaal bij de leden van de dissidente Amsterdamse vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux ('Na de wolken het licht'), die in 1849 was opgericht uit kritiek op het functioneren van de orde van vrijmetselaren. In deze loge was onder leiding van de charismatische joodse filosoof M.S. Polak het ritueel naar de achtergrond gedrongen en meer ruimte gemaakt voor de systematische studie van de geschiedenis en filosofie. Polak vatte de loge op als 'eene school voor bespiegelende wijsbegeerte', waarin de ingewijden samen de 'Natuurlijke Godsdienst' konden bestuderen. Enerzijds wilde men nieuwe fundamenten vinden voor de verouderde, van tegenstellingen en achterhaalde opvattingen doordrenkte christelijke godsdienst en moraal. Anderzijds getuigde de loge van het verlangen de werkelijkheid als een ongedeelde eenheid te beschouwen en te beleven. Post Nubila Lux was hiermee een 'eiland van radicaal denken'.²⁰

Een 'broeder' van Junghuhn, de uitgever en boekhandelaar Frans Christiaan Günt (1823-1885)²¹ – vanaf 1863 voorzitter van Post Nu-

bila Lux – nam de uitgave van *Licht en schaduwbeelden* over. De prijs die hij ervoor moest betalen was echter niet gering:

Er ging een stroom van verachting over zijn hoofd. De bekende uitdrukking over Satan, die bij hem uitging [werd aangevuld met] hele reeksen scheldwoorden, verdachtmakingen en lasterlijke aantijgingen. Hij werd beschuldigd van het uitgeven van grenzeloos domme en onbeschaamde lectuur, van vuile schotschriften.²²

Terecht wordt er beweerd dat er in het negentiende-eeuwse Nederland moed voor nodig was om openlijk het geloof in God af te zweren.²³ De vrijmetselaars van Post Nubila Lux vormden feitelijk de bakermat van de georganiseerde vrijdenkersbeweging in Nederland. Niet alleen zouden zij als voortzetting van *Licht en schaduwbeelden* het tijdschrift *De Dageraad* gaan redigeren en uitgeven, ook leidden zij de gelijknamige vrijdenkersvereniging in het eerste anderhalve decennium van haar bestaan. In zijn proefschrift over de negentiende-eeuwse *De Dageraad* concludeert historicus Jan ten Bokkel dat het maçonnieke element in het bestuur van de vereniging aanwezig bleef tot begin jaren tachtig van de negentiende eeuw.²⁴

Vrijdenkersblad 'De Dageraad'

Als vervolg op de eerste delen van *Licht en schaduwbeelden* legde Junghuhn vlak voor zijn terugkeer naar Indië de basis voor een maandblad waarin de gedachten van zijn boek verder zouden worden uitgewerkt. Hij deed dit samen met tien medeleden van Post Nubila Lux, onder wie Günt, R.C. Meijer (die zich later R.C. d'Ablaing van Giessenburg zou noemen), S.M. Brakel en W.B. Westermann. Zij verzonden in 1855 een door Junghuhn opgestelde prospectus voor een periodiek, waarin hij schreef dat de misstanden in de samenleving hun oorsprong vonden in de dwaling en onware dogma's van de kerkgenootschappen; de studie der natuur werd aangeprezen als het krachtigste middel tegen bijgeloof; tegenover 'blind geloof' de rede werd geplaatst; en werd opgeroepen tot propaganda van deze denkbeelden.

Wij houden het er voor, dat het licht der waarheid niet altijd achter de wolken van vooroordeel en bijgeloof verborgen kan gehouden worden; dat die wolken eindelijk door de kracht der overtuiging moeten verdwijnen, en dat het licht zijn weldadig werkende stralen naar alle kanten zal moeten verspreiden. Hiervan overtuigd, zijn wij onderling overeengekomen, om door woord en schrift de dwaling, het bijgeloof, en de

bestaande kerkelijke misbruiken aan te toonen en te bestrijden, ten einde het ware, redelijke en natuurlijke geloof te helpen bevorderen.²⁵

In oktober van dat jaar verscheen het lektijdschrift *De Dageraad*, toegewijd aan de verspreiding van waarheid en verlichting in den geest van den natuurlijke godsdienst en zedeleer, dat – afgezien van onderbrekingen in 1868 en de periode 1870-1879 – de publicitaire ruggengraat zou vormen voor de vrijdenkersbeweging in de tweede helft van de negentiende eeuw. De eerste aflevering droeg als motto 'Magna est veritas en praevalēbit' (De waarheid is machtig en zal zegevieren).²⁶

Oprichting van de vereniging

Aangespoord door het programma en de verschijning van de eerste aflevering van *De Dageraad* richtte de utopisch socialist Goose Wijnand van der Voo (1806-1904) op 14 oktober 1855 in Rotterdam de vereniging De Lichtstraal op, met twintig leden, enkele maanden later gevolgd door een gelijknamig tijdschrift.²⁷ Beide hielden het slechts enkele jaren vol. In 1857 ging de vereniging op in de Amsterdamse *De Dageraad*.²⁸

Op 12 oktober 1856 – een jaar na het verschijnen van *De Dageraad* – lukte het de groep vrijmetselaars rond het tijdschrift in Amsterdam de vrijdenkersvereniging De Dageraad op te richten. Tijdens de eerste bijeenkomst in het lokaal De Vereniging aan de Warmoesstraat prijken op de bestuurstafel een aantal symbolische instrumenten, net als bij de vrijmetselaars. Maar in plaats van bijbel, passer en winkelhaak werden moderne natuurwetenschappelijke symbolen gebruikt: een globe (het verlangen naar kosmische eenheid), een telescoop (het goddelijke perspectief) en een microscoop (een pleidooi voor natuurwetenschappelijke experimenten). Er traden 44 leden toe, voornamelijk 'kleinburgers' (naast enige intellectuelen hoofdzakelijk onderwijzers, typografen en middenstanders), die besloten om tweewekelijks te vergaderen. Het verslag werd besloten met de uitspraak dat de kiem was gelegd tot de 'Kerk der Toekomst'. De Amsterdamse uitgever, boekhandelaar en radicaal democraat R.C. d'Ablaing van Giessenburg (1826-1904) werd tot 1864 de eerste voorzitter van De Dageraad.²⁹ Opmerkelijk is dat er onder invloed van d'Ablaing geen ballotage was: toetreding tot de vereniging was volkomen vrij. De Dageraad was en bleef vanaf haar oprichting de grootste en belangrijkste Nederlandse vrijdenkersorganisatie.³⁰

Doelstellingen van de vereniging

De belangrijkste doelstelling van De Dageraad was 'het zoeken van waarheid, geleid aan de hand van de natuur en rede'. Dit deïstische en

rationalistische uitgangspunt sloot aan bij het stijgende belang van de natuurwetenschappen in die periode en zou terugkomen in de strijdbaarheid tegen kerk en godsdienst in de tweede helft van de negentiende eeuw. Tot deze doelstelling behoorde de popularisering van het zogeheten vrije denken. Volgens Ten Bokkel kende De Dageraad zichzelf een gids-taak toe, en wel om het oorspronkelijke gedachtegoed voor intellectuelen en een elitair publiek opnieuw te verwoorden en veel breder te distribueren aan belangstellenden met minder opleiding. In deze gids-taak moet de kracht van De Dageraad gezocht worden; de 'genieën van het vrije denken' zelf – in de Nederlandse vrijdenkersbeweging bijvoorbeeld Junghuhn, spinozist Johannes van Vloten, fysioloog en materialist Jac. Moleschott en Dageradiaans idool bij uitstek Multatuli – werden nooit formeel lid (sommigen wel erelid). Boven aan het lijstje van veel vrijdenkers stond trouwens de zeventiende-eeuwse radicale filosoof Spinoza, die juist in negentiende eeuw een grote populariteit kreeg.³¹

De tweede doelstelling van de vereniging, de bevordering van de onderlinge kennismaking, werd het hele jaar door iedere zondagochtend onder kerktijd gerealiseerd. Aan de 'gezellige' – maar sobere – bijeenkomsten mochten ook vrouwen meedoen. De vergaderingen vonden plaats in een sfeer van tolerantie: de verschillende uitgangspunten konden in de bijeenkomst wel aan de orde worden gesteld, maar allen waren vrij om hun eigen mening te vormen of te houden.³² Buitenstaanders waren niet allen even blij met de bijeenkomsten van de vrijdenkers. Al in maart 1857 werd de jonge vereniging uit haar lokaal gezet, een fenomeen – door Dageradianen 'zaalafdrijving' genoemd – dat zich nog veelvuldig zou herhalen.³³ Volgens Ten Bokkel liep het karakter van een gezelligheidsvereniging na de eerste twintig jaar terug. Vanaf 1879 werden er nauwelijks meer zondagse bijeenkomsten gehouden. De activiteiten waarvoor men samenkwam werden vanaf die tijd veelal beperkt tot maandelijks bijeenkomsten. Daaronder vielen ook de huis-houdelijke vergaderingen, die voor een breder publiek bestemd waren. De uitgave van het tijdschrift *De Dageraad* werd het hoofddoel van de vereniging.³⁴

De derde doelstelling van De Dageraad luidde: 'het praktisch medewerken tot het geluk der maatschappij'. De vereniging zette zich in voor de behartiging van de belangen van achterstandsgroepen en de bestrijding van misstanden, zoals de nog onvolledige scheiding van Kerk en Staat. Hierdoor heeft De Dageraad zich nooit tot louter theoretische bespiegelingen beperkt (zoals dat wel bij vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux het geval was). Binnen de vrijdenkersbeweging zijn bijna alle maatschappelijke onderwerpen in de negentiende eeuw aan de orde ge-

weest, met meer of minder praktisch resultaat: de scheiding van kerk en staat, vrouwenrechten, geboortebeperving, algemeen kiesrecht, de achterstelling van het industrieproletariaat, de opvoeding van het kind, de rechten van 'inlanders' in de koloniën, crematie, de doodstraf, de dienstplicht. Waar mogelijk nam De Dageraad initiatieven. De vrijdenkers vormden dan een kern van geïnteresseerden, die gespecialiseerde verenigingen voor de behartiging van deze uiteenlopende belangen (mede) oprichtten.³⁵

Kloof tussen tijdschrift en vereniging

De vereniging ging in de eerste periode een radicaler koers varen dan het gelijknamige tijdschrift – hoewel haar oprichters nagenoeg dezelfde waren. Waar de laatste de drager was van de deïstische denkbeelden van Junghuhn, werd de vereniging onder leiding van d'Ablaing van Giessenburg een vrije tribune waar allerlei soorten vrijdenkers elkaar konden ontmoeten: atheïsten, pantheïsten en materialisten. De vereniging bood de ruimte aan de religieuze, filosofische en politieke heterogeniteit van haar leden. Voor alle vrijdenkers – liberaal, sociaal, radicaal, behoudend in filosofische, religieuze dan wel politieke zin – was de vereniging een vrijplaats voor gedachtewisseling en (soms hoogoplopende) discussie. Omdat de vereniging in geen enkele richting partij wilde kiezen, gaf d'Ablaing op eigen risico het verenigingsorgaan *Verbond der Vrije Gedachte* (1858) uit. Tegelijkertijd liet hij *De Rechtbank des onderzoeks* verschijnen, dat aan Bijbelkritiek een aanvalen op geloofsdogma's was gewijd, en *Tijdgenoot op het gebied der Rede*, dat meer filosofische vraagstukken behandelde. Wegens geldgebrek stopten deze tijdschriften na één jaar en verschenen ze gebundeld als *Bliksemschicht der XIXe eeuw* (1859). In *De Dageraad* werd de vereniging bijna uitsluitend genoemd om duidelijk te maken dat zij niets met het gelijknamige tijdschrift te maken had. Tot 1867, toen de tweede serie van *De Dageraad* startte, moest de vereniging het stellen zonder eigen orgaan.³⁶

Van deïsme naar materialistisch atheïsme

In de negentiende-eeuwse periode van haar bestaan traden binnen vereniging De Dageraad globaal twee inhoudelijke ontwikkelingen op de voorgrond. Ten eerste maakte het oorspronkelijke deïsme plaats voor een militant atheïsme. En ten tweede getuigde het debat binnen De Dageraad van een toenemende maatschappelijke betrokkenheid, gepaard met een onderlinge strijd tussen socialistisch en liberaal georiënteerde vrijdenkers.³⁷

Bij de oprichting van De Dageraad werd het materialisme nog met

verontwaardiging afgewezen, omdat het geassocieerd werd met hedonistische uitspattingen. Maar al vanaf 1858 begon d'Ablain te pleiten voor dit standpunt en gedurende de jaren zestig en zeventig werd het materialisme, onder invloed van publicaties door radicale natuurwetenschappers als Jacobus Moleschott, Ernst Haeckel, Friedrich Büchner en Charles Darwin, gemeengoed binnen de vrijdenkersbeweging.³⁸

Aanvankelijk waren er nauwelijks atheïsten binnen De Dageraad, waarschijnlijk juist vanwege de band met de deïstische vrijmetselaars. Er werd gesproken over een natuurreligie: 'de natuur is de onuitputtelijke bron van alle waarheid'. Maar met het materialisme won ook het atheïsme (de ontkenning van het bestaan van God en de bestrijding van godsdienstige leringen en veronderstellingen) terrein. Volgens Ten Bokkel was het atheïsme van De Dageraad in belangrijke mate ook een reactie op wat de vrijdenkers 'de inconsequentie van het modernisme' noemden: de protestantse moderne theologen wilden weliswaar het geloof toetsen aan rede en gezond verstand en in overeenstemming brengen met nieuwe inzichten uit de positivistische (natuur)wetenschappen, maar ze trokken de rationele consequenties (en daarmee het afscheid van kerk en geloof) niet tot het uiterste door.³⁹

Vanaf de jaren tachtig vormden materialisme en atheïsme de hoofdrichting binnen de vrijdenkersbeweging. Ze maakten deel uit van de antitheologie, het grote gevecht dat De Dageraad voerde met de kerken. De christelijke leer werd gezien als een gevaarlijke metafysica die bestreden moest worden vanuit materialistische filosofie, de evolutieleer en de zich razendsnel ontwikkelende natuurwetenschappen. Er heerste een grenzeloos vertrouwen in de menselijke rede. Volgens Gerhard stonden de Dageradianen 'steeds aan de uiterste linkerpunt op het gebied van geestesleven, (...) altijd wat links afzijdig van het gros der nette, fatsoenlijke mensen'.⁴⁰

Multatuli en De Dageraad

De overgang van het godsgeloof naar het atheïsme en de existentiële twijfel waarmee die overgang gepaard ging, werd op indringende wijze verwoord door Multatuli (Eduard Douwes Dekker) in zijn beroemde 'Gebed van den onwetende', dat voor het eerst – en nog voordat onder dezelfde naam de *Max Havelaar* werd uitgegeven – werd afgedrukt in *De Dageraad* van april 1861. Het gedicht getuigt van een heftige worsteling met de vraag naar de zin van het bestaan en het bestaan van God. Bij een losse uitgave uit 1875 stelde Multatuli zelf: 'Dit is een afscheidskreet van het geloof, waarin de smart nog niet heeft plaats gemaakt voor nieuwere vrede uit hogere waarheid.' Voor veel ongelovigen bood

dit 'gebed' een nieuw houvast en een bevrijding uit het harnas van maatschappelijke regels en gewoonten; voor Dageradianen werd Multatuli een icoon. Tijdens bijeenkomsten werd dikwijls uit zijn werk voorgelezen en *De Dageraad* publiceerde stukken van hem; zijn stijl en ironie of sarcasme werd door menig andere auteur in het blad overgenomen.⁴¹ In 1864 en 1865 was Multatuli het stralende middelpunt tijdens bijeenkomsten van De Dageraad in overvolle zalen.

Er waren ook persoonlijke banden. Günt en daarna voorzitter d'Ablaing traden op als uitgever van zijn werken; bij de laatste heeft de schrijver tot 1865 zelfs nog enige tijd ingewoond op een vertimmerde zolder boven de uitgeverij. Ook voorzitter Huisman correspondeerde veelvuldig met Multatuli. In 1882 werd Multatuli erelid van de De Dageraad. Nadat Multatuli in 1887 was overleden, gaf *De Dageraad* een speciaal herdenkingsnummer uit, waarin hij werd gehuldigd als een voorganger en een wegbereider (de eerste in een reeks van herdenkingspublicaties over Multatuli). Vrijdenker Jan ten Bokkel merkte tien jaar na zijn dood op: 'Vooral voor ons, Dageraadsmannen, zal hij onvergetelijk zijn, Hij, de groote aanvoerder in onzen strijd tegen een zoogenaamd geloof, dat niet meer van onzen tijd is, en ontaardde in huichelarij en ijdel woordenspel; hij die meer dan iemand vóór hem, het modernisme geeselde met striemen waarvan het zich nooit geheel herstelde.'⁴² Nog decennialang zouden vrijdenkers de geboortedag van Multatuli vieren.⁴³

De sociale kwestie en vroeg socialisme

De discussie binnen De Dageraad ging in eerste instantie nauwelijks over politieke of maatschappelijke kwesties. Aanvankelijk waren de meeste vrijdenkers in sociaal opzicht weinig progressief. Concrete maatschappijkritiek bewoog zich altijd in het kader van de bestrijding van kerk en godsdienst als hét middel tegen sociale kwalen. Een uitzondering was de Rotterdammer Van der Voo, die van mening was dat ook het politieke terrein betreden moest worden.⁴⁴

In juni 1861 schrapte men echter de maçonniek geïnspireerde beperkende bepaling dat er niet mocht worden gedebatteerd over maatschappijkritische of hervormingsgerichte kwesties. Sociale hervormers als de voorvechter voor arbeidersbelangen Evert Hendrik Hartman traden vanaf die tijd als spreker op. Ook werden steeds meer werklieden actief in De Dageraad. De uitstraling van wetenschap en zelfbewust rationalisme trok hen aan, maar ook de vrijgevochten brutaliteit waarmee een nieuwe generatie kopstukken hun opvattingen naar buiten brachten. In 1865 had d'Ablaing als laatste stichter de vereniging verlaten. Hij gaf

dat jaar de voorzitterhamer over aan de voormalige catechiseermeester en vrijmetselaar Hendrik Hendicus Huisman (1821-1873),⁴⁵ die bekend werd om zijn theatrale optreden:

De diepgravende discussies over natuur en geest uit de vroegere bijeenkomsten van De Dageraad hadden plaatsgemaakt voor de bijtende spot waarmee volksvrienden als Huisman gewoon waren autoriteiten op de knieën te dwingen. Het was een wapen dat de kleine kring van lokaal De Vereeniging in de Warmoesstraat een massaal publiek bezorgde.⁴⁶

Moors spreekt van een 'stijlbreuk' in de vrijdenkersbeweging. Zo ontstond er in de loop van de jaren zestig van de negentiende eeuw bij veel vrijdenkers een verschuiving naar een kritisch reformistische manier van denken over de sociale en politieke organisatie van Nederland.⁴⁷ In zijn dissertatie stelt historicus Dennis Bos dat vereniging De Dageraad een knooppunt was waar alle verbindingslijnen met het vroege socialisme in Amsterdam samenkwamen. Vele figuren die later leidende posities in de opkomende arbeidersbeweging zouden innemen, bewogen zich kortere of langere tijd in Dageraad-kringen, zoals Hartman, Klaas Ris, Hendrik Gerhard, Willem Maagdenberg, Willem Ansing, H.H. Timmer en P.J. Penning. Voor veel van deze socialisten was de tijd in de vrijdenkersbeweging een belangrijke, maar voorbijgaande fase in hun ontwikkeling. De oprichters van de Eerste Internationale in Nederland waren bijna allemaal Dageradianen. Ook de geheime socialistische vereniging die erop volgde, Vox Populi, bestond uit enkel dageradianen. Zij hadden tijdens de 'stille jaren' tussen 1848 en 1965 hun vorming genomen bij De Dageraad. De band tussen (vroeg) socialistisch ideeëngoed en activisme enerzijds en vrijdenken en de vrijdenkersbeweging anderzijds, bleef tot diep in de twintigste eeuw bestaan.⁴⁸

Er moet echter – zeker voor wat betreft de negentiende eeuw – niet te veel nadruk gelegd worden op het socialistische aspect van De Dageraad. De vereniging was geen actiegroep maar een vormingsinstituut en een ontmoetingsplaats voor gelijkgestemden, met als hoofdactiviteit het antitheologische debat. Voor politieke onafhankelijkheid werd steeds gewaakt. Naast de socialistische richting van de Eerste Internationale (een minderheid) was er in de vrijdenkersbeweging een gematigder stroming, die sociale hervormingen wilde doorvoeren in overleg met de 'heren', zoals de vooruitstrevende liberaal en vrijdenker B.H. Heldt met zijn Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (1870). Vooral in de jaren zeventig hadden het opkomende links-liberalisme en radicalisme banden met de vrije gedachte. Een voorbeeld is het in 1875 opgerichte vooruit-

strevende liberale tijdschrift *Vragen des Tijds*, dat was verbonden met Samuel van Houten. Ook was er een grote groep vrijdenkers, zoals Günt en d'Ablaing, die zich nooit in socialistische richting hebben ontwikkeld, maar wier stellingname meer in de vooruitstrevend liberale sfeer lag, zonder over te willen gaan tot maatschappelijke hervormingen.⁴⁹

Vrijdenkersonderwerpen

De Nederlandse vrijdenkersbeweging in de negentiende eeuw had volgens Moors een 'tamelijk eenduidig palet van maatschappelijke en politieke kwesties waarvoor zij zich engageerde'. Hoofdthema's waren en bleven het feilen van de christelijke ethiek en de (maatschappelijke) relevantie van de natuurwetenschappen. Verder werd er in toenemende mate voor die tijd veel en scherp gepubliceerd over sociaaleconomische misstanden, onderling hulpbetoon, sociale zorg, onderwijshervorming, dierenbescherming en antivivisectie, koloniale politiek, antimilitarisme en pacifisme, algemeen stem- en kiesrecht. Ook mengden vrijdenkers zich met verve in discussies over prostitutie, echtscheiding en geboortebeperking.⁵⁰

De vrijdenkersbeweging had ook een traditie op het gebied van vrouwenemancipatie. Sinds het begin van de jaren zestig hielden vrijdenkerstijdschriften zich al serieus en frequent bezig met de betekenis van sekseverschillen in de Nederlandse samenleving. Zo werd het uitgangspunt geformuleerd dat vrouwen zelfverantwoordelijke individuen waren en in hun maatschappelijk functioneren als zodanig moesten worden beschouwd.⁵¹

Verbrokkeling (1867-1879)

Publicitaire fragmentatie

De jaren zeventig van de negentiende eeuw laten een sterke verbrokkeling en fragmentering van de vrijdenkersbeweging op zowel organisatorisch als publicitair vlak zien. Noordenbos karakteriseert deze periode als een van uitbreiding en verdieping van de vrije gedachte.⁵² Moors wijt de verbrokkeling aan verschillen van inzicht en temperament ten aanzien van de maatschappelijke en politieke kwesties waarmee vrijdenkers zich engageerden.⁵³ Er werd heel wat geschreven: vele tijdschriften met een vrijdenkerssignatuur volgden elkaar op. Zo herleefde in 1869 *De Dageraad* (Amsterdam) korte tijd als verenigingsorgaan en werd daarna *De Toekomst* (Den Haag) met redacteurs Günt en Westermann in de periode 1870-1872 beschouwd als officieus orgaan van *De Dageraad*. Daar-

naast brachten onder anderen de vrijdenkers Van der Voo (Rotterdam), Frederik Feringa (Groningen) en Johannes van Vloten (Deventer) samen met H.J. Betz verschillende eigen tijdschriften uit.⁵⁴

De Humaniteit

In 1867 scheidden dertien sociaalactivistische en deïstisch georiënteerde leden zich onder leiding van de deïst Von Staedel zich af met vereniging 'De Humaniteit' (1867-1878). Zij vonden dat De Dageraad op sociaal gebied niet actief genoeg was en hadden moeite met het groeiende atheïsme. De militant antiklerikale stijl van de nieuwe voorzitter Huisman viel niet in goede aarde. Zo schreef Hartman dat in De Dageraad 'alle goede en zedelijke bedoelingen geweken waren en dat men daar alleen prikkeling begeerde, door het beschimpen en bespotten van anders denkende'.⁵⁵ Het nieuwe genootschap stelde zich ten doel op redelijke en zedelijke grondslag het rationalisme te vertegenwoordigen, ontwikkelen en bestendigen. De socialist en vrijmetselaar H.I. Berlin (1791-1872), schrijver van *Het pantheïsme* uit 1857, werd de belangrijkste voorzitter.⁵⁶ De bekende spinozist en 'hemelbestormer' Van Vloten gaf lezingen voor De Humaniteit en werd benoemd tot erevoorzitter. Discussies in De Humaniteit gingen over het belang en de oprichting van werkliedenverenigingen, de maatschappelijke positie van vrouwen, positivistische filosofie, utopisch socialisme, kinderarbeid, en algemeen stem- en kiesrecht.⁵⁷

Kwijnend bestaan

Met de afsplitsing van De Humaniteit en het ter ziele gaan van de tweede serie van *De Dageraad* in 1870 was de landelijke cohesie in de vrijdenkersbeweging verloren gegaan. Wel werd nog in 1869 onder belangstelling van meer dan tweehonderd personen een Nederlandse Vrijdenkersbond gesticht, maar een jaar later werd van deze bond al niets meer vernomen, waarschijnlijk omdat het arbeidersselement te weinig op de voorgrond kwam en omdat binnen De Dageraad financiële bezwaren voor aansluiting leefden.⁵⁸ De vereniging De Dageraad leidde in deze periode een kwijnend bestaan; ze hield zelfs na het aftreden van Huisman als voorzitter in 1871 een tweejarige winterslaap. Vervolgens werd de vereniging – om af te zijn van de negatieve associatie die aan de vereniging was gaan kleven – omgedoopt in Het Vrije Onderzoek (1873-1876).⁵⁹

Na het overlijden van voorzitter Berlin in 1872 ontstond er ruimte voor toenadering tussen De Humaniteit en De Dageraad. Om de vrijdenkersbeweging nieuw leven in te blazen, brachten Het Vrije Onderzoek en De Humaniteit in 1875 samen een *Manifest* uit, waarin 'alle geloofsvrijen in Nederland' werden opgeroepen zich aaneen te sluiten en

waarin werd gepleit voor scheiding tussen Kerk en Staat, de armenzorg als staatstaak (in plaats van in handen van de kerkgenootschappen) en leerplicht voor lager onderwijs. Geleidelijk kwam men tot elkaar. Ook de socialist en 'Dageradiaan' H.H. van Kol betuigde instemming namens het Delftse dispuutgezelschap Vrije Studie.⁶⁰

Natuurkundeleraar, liberaal en latere voorzitter Pieter Frowein (1854-1917) en darwinist Herman Hartogh Heys van Zouteveen (1841-1891) werden actief in de vereniging, die zich in 1876 weer herdoopte tot De Dageraad.⁶¹ In oktober van dat jaar namen tachtig mensen deel aan een groots opgezette viering van het twintigjarig bestaan. Het mocht niet baten. Het absolute organisatorische dieptepunt werd in 1878 bereikt. De Humaniteit sloot definitief haar deuren en de laatste vijf leden, onder wie voorzitter J.H. Christiaanse, werden lid van De Dageraad, die toen nog zelf elf leden had. In december van dat jaar deed Frowein een voorstel tot schorsing voor onbepaalde tijd van De Dageraad.⁶²

Vernieuwing en opleving; socialisme versus liberalisme (1879-1888)

Gereorganiseerd

Vanaf augustus 1877 bereidden onder anderen Christiaanse, Frowein en d'Ablaing buiten organisatorisch verband om de uitgave voor van een nieuw vrijdenkersblad. In oktober 1879 startte het tijdschrift *De Dageraad, Maandschrift tot bespreking van maatschappelijke en zedelijke vraagstukken* (1879-1898) in zijn langste en meest succesvolle serie. Dit vlaggenschip van de vrijdenkersbeweging had een uitgesproken materialistische en atheïstische strekking. Het plan voor het nieuwe tijdschrift leidde ook op organisatorisch terrein tot herstel en bloei. In 1879 kwamen de intekenaren op het blad en de leden van verenigingen De Humaniteit en De Dageraad samen in een gereorganiseerd verband, met *De Dageraad* als spreekbuis. Vanaf dat moment begon een opmerkelijke herleving. De respectievelijke voorzitters Frowein en Hartogh Heys van Zouteveen waren betrekkelijke nieuwkomers in de vrijdenkersbeweging. In de herstelde De Dageraad bleef het zoeken naar waarheid voorop staan, maar nu 'door rede en wetenschap tot zedelijke ontwikkeling van mens en maatschappij'.⁶³

De Dageraad ging een aantal jaren van bloei tegemoet. In het bestuur van de gedemocratiseerde vereniging zaten vijftien (!) mensen uit zeer verschillende politieke en filosofische richtingen, onder wie Carel Victor Gerritsen, A. Kettner, Hendrik Clemens Muller, Hendrick Fredrik Au-

gust Peijpers, Herman Hartogh Heys van Zouteveen, Bernardus Hermanus Heldt en Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een jaar later gevolgd door Pieter Frowein en Hendrik de Vries.⁶⁴ Het bestuur streefde naar zo veel mogelijk leden door een soepel lidmaatschap en openlijk optreden. In 1882 telde De Dageraad 357 leden, en dat aantal zou in de loop der tijd gestaag groeien. Om tot een werkelijk nationale vereniging te komen, werd in de statuten de oprichting van plaatselijke afdelingen opgenomen. In 1887 werd te Haarlem de eerste plaatselijke afdeling van De Dageraad gesticht. Verder werd de openbaarheid gezocht door open brieven – bijvoorbeeld inzake de eedkwestie (1881), de aanstelling van kerkelijke hoogleraren (1882), kinderarbeid (1883) en leerplicht (1883) – de verspreiding van geschriften en het houden van openbare voordrachten en bijeenkomsten.⁶⁵

Een generatiekloof

Anders dan in 1856 werd een artikel in de statuten voor een strenge ballotage naar vrijmetselaarsmodel opgenomen, omdat volgens de weer teruggekeerde d'Ablaing – die het voorstel had gedaan – de kracht van een vrijdenkersvereniging niet in het aantal leden zat, maar in de geschriften van een kern van gelijkgezinden. Zonder dat de betrokkenen het wisten, zouden abonnees op het tijdschrift worden voorgedragen voor lidmaatschap, waarna de goedkeuring van een driekwartmeerderheid noodzakelijk was. Dit stuitte een grote groep nieuwe leden tegen de borst die De Dageraad wilden democratiseren. D'Ablaings voorstellen haalden het niet. In juni 1882 werd besloten de ballotage voor nieuwe leden van De Dageraad te versoepelen met een gewone meerderheid en dat dit zich in de openbaarheid moest voltrekken. D'Ablaing vertrok met een twintigtal volgelingen, om in januari 1883 voor korte tijd de vereniging De Humaniteit te doen herleven. Hij gaf nog het maatschappelijk conservatieve tijdschrift *Recht door Zee* (1882-1884) uit, dat op een uitgesproken materialistisch en atheïstisch vrijdenkerstandpunt stond. Met dit conflict kwam een generatiekloof tot uitdrukking. Aan de ene kant zagen oude getrouwen van de vrijdenkersbeweging in onderwijs en andere vormen van (rationele) verlichting de sleutel tot maatschappelijk geluk. Aan de andere kant waren radicalere maatschappijhervormingsgezinde nieuwe leden op het tijdschrift *De Dageraad* afgekomen.

Andere vrijdenkersverenigingen

Aan het begin van de jaren tachtig zag een aantal nieuwe vrijdenkersorganisaties het licht. In Rotterdam richtten Willem Meng, Jan Hobbel en Goose Wijndand van der Voo de vereniging Het Vrije Woord (1881-

1889) op. Eind jaren tachtig zou ze fuseren met de eveneens door Meng opgerichte vereniging Wie Denkt Overwint. In Den Haag bestond vereniging De Vrije Gedachte (1882-ca.1886), waarvan de charismatische socialistische leider en vrijdenker Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919) de voorman was.⁶⁶ De opleving van deze vrijdenkersorganisaties – samen met De Dageraad en De Humaniteit vier in totaal – heeft waarschijnlijk te maken met de organisatie van het Internationaal Vrijdenkerscongres te Amsterdam in 1883.⁶⁷

Internationalisering van de vrijdenkersbeweging

Op initiatief van de Belgische vrijdenkers werd in 1880 een succesvol internationaal congres gehouden te Brussel. De Nederlandse vrijdenkers sloten zich aan bij de Federatie van Internationale Vrijdenkers, later Wereld Unie van Vrijdenkers, waarvan ook geestverwante organisaties uit België, Duitsland, Engeland, Frankrijk, Spanje, Italië en de Verenigde Staten lid waren. Na Londen in 1881 – het geplande congres te Parijs in 1882 ging niet door – nam in 1883 De Dageraad de organisatie van het Amsterdamse congres op zich. Gerhard noemde dit evenement ‘voor velen ’t glanspunt in de geschiedenis van de Dageraad’.⁶⁸ In 1884 werd een internationaal congres in Antwerpen gehouden; het volgende was in 1887 te Londen. Onderwerpen van de congressen waren het vrije, onafhankelijke denken, het atheïsme en de consequenties van een atheïstische levensovertuiging op alle gebieden des levens: opvoeding (opvoeden zonder geloofsdogma) en openbare zedelijkheid, scheiding van Kerk en Staat, openbaar onderwijs, het niet-christelijk begrafenisritueel (met name in Frankrijk en België) en de vrije meningsuiting.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog namen veel kopstukken uit de Nederlandse vrijdenkersbeweging deel aan de internationale congressen, hoewel men enkele keren verstek liet gaan vanwege de kostbare reis. Bijzondere vermelding verdient Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die tot vlak voor zijn dood op bijna alle congressen aanwezig was als prominent spreker over opvoedkundige thema’s. De onderwerpen schoven in de eerste helft van de twintigste eeuw op in de richting van antimilitarisme en de internationale politieke spanningen. In 1938 werd het 25ste Internationaal Congres van de Wereld Unie van Vrijdenkers gehouden. Na de oorlog werden de internationale contacten door de Nederlandse dageradianen als minder belangrijk beschouwd.⁶⁹

Socialisten versus liberalen

De jaren tachtig van de vrijdenkersbeweging werd gekenmerkt door de strijd tussen socialisten en liberalen. Tot de gedemocratiseerde ver-

eniging traden onder leiding Domela Nieuwenhuis veel socialisten van de Sociaal-Democratische Bond toe. Dat leidde tot een spanning tussen de burgerlijk-liberale en de socialistische vrijdenkers. Het wantrouwen kwam tot uitdrukking in een brochure van Jan Hobbel en Elise Haighton met de veelzeggende titel *Socialistisch Onverstand* (1883), waarin onder meer de angst werd geuit dat de vereniging zou worden overgenomen door de socialisten. De persoonlijke aanvallen in dit schotschrift waren aanleiding voor Domela Nieuwenhuis om te bedanken als bestuurslid van de Dageraad. Toen na een rumoerige vergadering het bestuur in februari 1884 met een motie kwam waarin het zich neutraal opstelde ten aanzien van het socialisme, zegden Domela Nieuwenhuis, H.C. Muller en J.A. Fortuyn hun lidmaatschap op. Zij wens-ten geen lid te zijn van een vereniging die socialisten 'hetzte'. Door het conflict verloor De Dageraad een kwart van haar (socialistische) leden. Wel trad vanaf 1885 het sociale vraagstuk meer op de voorgrond in vereniging en tijdschrift.⁷⁰

Naast de sociale kwestie en de strijd tussen liberalen en socialisten, bleven in deze periode de antitheologie en antiklerikale problemen het hoofdonderwerp van De Dageraad: de eedkwestie, crematies, het voor de bijstand verplichte kerklidmaatschap, de scheiding van Kerk en Staat. Ook werd er gediscussieerd over de vraag of het lidmaatschap van De Dageraad wel met dat van een kerkgenootschap te combineren was. Andere aandachtspunten waren onder meer Giordano Bruno (rond 1888 was er veel ophef over de plaatsing van een standbeeld in Rome van deze monnik die in 1600 als ketter was verbrand), de oprichting van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (1883), de vrouwenkwestie, algemeen stemrecht, persoonlijke dienstplicht, onderwijs, prostitutie, kwakzalverij, spiritisme en lijkverbranding. Over al deze onderwerpen werd door en binnen de vereniging gediscussieerd, zonder direct een bepaalde partij te kiezen. Men voelde zich vertegenwoordiger van een radicale voorhoede.⁷¹

Bloei, propaganda en debat (1888-1897)

Publicitaire activiteiten

Vanaf eind jaren tachtig van de negentiende eeuw tot ongeveer de eeuwwisseling lag de betekenis van De Dageraad vooral in de uitgave van geschriften. Er werd een eigen Dageraaduitgeverij ingesteld. Nadat al eerder was gepleit voor de zo goedkoop mogelijke verspreiding van populair-wetenschappelijke en antitheologische werkjes, riep De Da-

geraad in 1888 voor dat doel een fonds in het leven. Van toen af publiceerde de eigen uitgeverij van De Dageraad een stroom van propagandabrochures in grote en goedkope oplagen. Omstreeks 1890 werd een Dageraadboekhandel geopend. De belangrijkste en invloedrijkste brochures waren *Tegenstrijdige teksten in den bijbel* (1888; 10.000 exemplaren) en *Dominee, pastoor of rabbi* (1890; 47.000 exemplaren). Deze brochures werden zonder auteursvermelding uitgegeven, om ze de volle slagkracht van de vereniging te geven. Ze brachten 'heel wat pennen en nog veel meer monden in beweging'.⁷²

In 1894 werd de redactie van het tijdschrift *De Dageraad* geheel vernieuwd met Koenraad Oege Meinsma (1865-1929, met als pseudoniem J. van den Ende), Peijpers, Jan Gerhard ten Bokkel (1856-1932), Adrien Henri Gerhard (1858-1948) en P. Westra.⁷³ Deze succesvolle redactie zou het blad meer dan duizend abonnees bezorgen. In Rotterdam verscheen het blad *De Vrijdenker* (1892-1899), dat minder intellectualistisch van toon was. Rond de eeuwwisseling lag het zwaartepunt van de vereniging op het populariseren van het vrijdenken het voeren van propaganda.⁷⁴

Een kring van radicalen

De vereniging De Dageraad kreeg in 1888 een nieuwe voorzitter in de persoon van de bedaarde arts Hendrik De Vries (gestorven 1907), die de vereniging beschouwde als een discussieplatform van radicalen, een soort opleidingsinstituut voor de vooruitgang:

In haren besten vorm zou de vereeniging het intellectuele middelpunt der geheele vooruitstrevende beweging moeten zijn, in zich bevattende de beste krachten der verschillende radicale en ultraradicale groepen, die daar alle vraagstukken onderzoeken zonder religieus of politiek dogma. Ieder zou naar eigene opvatting de resultaten van dat onderzoek [dienen te] brengen in zijne politieke vereeniging, waar ze aanleiding zouden [kunnen] worden tot daden.⁷⁵

Eind jaren tachtig kon De Dageraad – nog versterkt door het uittreden van de socialistische leden – worden gerekend tot een groeiende kring van progressief-liberale en radicale personen en verenigingen, die ook wel werd aangeduid als 'Jong Amsterdam'. Hiertoe behoorden ook onder meer de Kiesvereniging Amsterdam, De Unie, de Radicale Kas en de verenigingen 'Multatuli' en 'Wie denkt overwint'.⁷⁶ Omdat het ledental sterk gedaald was en andere radicale organisaties sterk verwant waren aan De Dageraad, deed Hendrik Uyldert in april 1888 een voorstel om De Dageraad te laten opgaan in een Radicale Unie. Veel leden vreesden

echter dat de typische vrijdenkerstraditie verloren zou gaan. Bovendien begon rond 1890 De Dageraad weer te groeien.

Amsterdam was tot dan toe altijd het centrum van het georganiseerde vrijdenken geweest. Nu kwamen echter, geholpen door een golf van politiek radicalisme vanwege de economische malaise, overal in het land afdelingen van de grond: onder meer in Rotterdam, Den Haag, Dordrecht, Groningen, Utrecht, Nijmegen, Sappemeer, Gouda en Delft. De groei van het ledental hing ook samen met een in 1894 van overheidswege uitgevaardigd verbod van de Sociaal-Democratische Bond, die zich vanaf 1892 in antiparlementaire richting had ontwikkeld. De vervolgdde socialisten gebruikten De Dageraad als onderduikadres: binnen de vrijdenkersbeweging kon men alle onderwerpen bespreken zonder de socialistische vlag te hoeven uitsteken.

Vanaf 1897 maakten het sociaaldemocratische kamp zich los van de vrijdenkersbeweging. Deze tak van de socialistische beweging ging – na de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij in 1894 – ten volle onder eigen vlag varen. Met de leuze ‘godsdienst is privaatzaak’ werd de strijd voor de vrije gedachte als een overwonnen en voor de politieke partij zelfs schadelijk standpunt verklaard. De kern van De Dageraad schoof daarop verder op in anarchistische en antiparlementaire richting, met de inmiddels teruggekeerde Domela Nieuwenhuis als belangrijkste exponent.⁷⁷

Einde van de ‘burgerlijke’ periode

Naast het uittreden van de sociaaldemocraten wordt het einde van de negentiende-eeuwse vrijdenkersbeweging gemarkeerd door de opheffing van *De Dageraad*. Volgens redacteur Gerhard voldeed het tijdschrift niet meer als propaganda onder de kerkgelovigen. De strijd tegen het kerkgeloof moest met natuurwetenschap gevoerd worden in plaats met antitheologische argumenten. De taak van de vrijdenkers bleef ‘het bevorderen van kennis en het verdedigen van vrijheid van geweten en gedachtenuiting.’ Het eenvoudiger Rotterdamse blad *De Vrijdenker* werd vervolgens omgedoopt tot landelijk verenigingsorgaan *De Vrije Gedachte* (1899-1919), eveneens onder redactie van Gerhard. Andere vaste medewerkers aan dit blad waren Wilhelmina Drucker (1847-1925), Willem Havers (1865-1946) en Willem Meijer (1842-1926).⁷⁸

Tot de eeuwwisseling bleef een meerderheid van De Dageraad burgerlijk-radicaal. Dat kwam onder meer door de sterk intellectuele inslag van het tijdschrift *De Dageraad*. Rond 1890 kon De Dageraad veel leraren, artsen, apothekers en dergelijke tot zijn leden rekenen. Ook de

socialisten binnen de vrijdenkersbeweging waren veelal intellectueel ingesteld en van 'goede' komaf. Pas gedurende de jaren negentig kwam hier langzaam verandering in. Door het stopzetten van *De Dageraad* voelde het intellectuele type vrijdenker zich minder aan de georganiseerde vrijdenkersbeweging verbonden; dat leidde ertoe dat het burgerlijk-radical element in het eerste anderhalve decennium van de twintigste eeuw volledig naar de achtergrond zou verdwijnen.⁷⁹

Sociale zekerheid in eigen kring⁸⁰

Al vlak na de oprichting werden er binnen De Dageraad pogingen ondernomen om zich – als alternatief voor kerkelijke instellingen – op filantropisch en educatief terrein te begeven. Zo werd druk gesproken over de Armenwet van 1855 – die de verzorging van wezen, ouden en behoeftigen in de eerste plaats aan de Kerk opdroeg – en mengden vrijdenkers zich in de schoolstrijd (sinds de Wet op het Lager Onderwijs uit 1857). Toch konden voor de oprichting van een wezengesticht noch een eigen school voldoende middelen worden bijeengebracht. Pas in 1890 werd het Nederlandsch Vrijdenkersfonds opgericht, gevolgd door de oprichting van De Weezenkas in 1896.⁸¹

Nederlandsch Vrijdenkersfonds

Omdat vrijdenkers en hun familie niet of nauwelijks in aanmerking kwamen voor een uitkering bij armoede en overlijden, waren zij genoodzaakt om eigen fondsen te stichten en zo hun sociale zekerheid veilig te stellen. Het was in een tijd dat allerlei initiatieven werden genomen om de ellendige gevolgen van de 'sociale kwestie' te ondervangen. In de Armenwet van 1854 werd gesteld dat de gemeenten de zorg voor de armen op zich moesten nemen als particuliere (meestal kerkelijke) instellingen tekortschoten. En bij de herziening van de wet in 1912 waren de gemeenten alleen verantwoordelijk voor de geneeskundige armenzorg.⁸² In de praktijk vielen armlastige vrijdenkers of hun kinderen buiten de zorg van de diaconie of parochie of gemeente. Deze laatste was immers via een financieel netwerk nauw verbonden met de kerken. De vrijdenkers wilden absoluut niet afhankelijk zijn van kerkelijke charitas.

In 1891 werd bij Koninklijk Besluit de Vereeniging Het Nederlandsch Vrijdenkersfonds (NVF) opgericht, dat zich ten doel stelde: 'onderstand te verleenen aan hulpbehoevende vrijdenkers en nagelaten betrekkingen van vrijdenkers, die in omstandigheden verkeerden, wel-

ke het verleenen van onderstand noodig maken'.⁸³ In de jaarverslagen in het archief van De Dageraad treft men allerlei activiteiten van het Fonds ten gunste van personen en maatschappelijke groepen uit het niet-confessionele circuit, zoals het verstrekken van leningen aan De Weezenkas tegen zeer lage rente en het sponsoren van publicaties van De Dageraad. In de jaren tachtig van de vorige eeuw is het NVF opgegaan in De Weezenkas.

De Weezenkas

De belangrijkste met De Dageraad – later De Vrije Gedachte – verbonden organisatie is De Weezenkas geweest. Zij is voortgekomen uit het NVF en opgericht in 1896. Bij de oprichting waren twee bekende vrijdenkers betrokken, Ten Bokkel (secretaris) en Uyldert (voorzitter). De achterliggende gedachte was dat het onverantwoord zou zijn om de kinderen van overleden vrijdenkers over te laten aan christelijke (dogmatische) pleegouders of christelijke en joodse instellingen.⁸⁴

In feite was De Weezenkas een onderlinge verzekering ter voorkoming van een opvoeding met geloofsdogma. Aan een speciale Commissie van Opvoeding werd de verantwoordelijkheid gegeven voor de opvoeding van de wezen en halfwezen, meestal in een vrijdenkend pleeggezin. In die commissie zaten vaak echtgenotes van bekende vrijdenkers zoals de vrouw van A.H. Gerhard. Daarnaast vatte De Weezenkas, onder voorzitterschap van Gerhard, het plan op een eigen weeshuis te bouwen. Grote voorbeelden voor de Nederlandse vrijdenkers waren de Franse denker en pedagoog Paul Robin en het vrijdenkersinternaat Prévost in het Franse Cempuis, dat zelfontplooijing hoog in het vaandel had staan. Het was voor De Dageraad een groot verlangen om ergens op de Veluwe een eigen vrijdenkershuis voor wezen van vrijdenkers te realiseren, zonder godsdienst, gebaseerd op de rede en de humaniteit, samen met anderen. Er werd een onderzoek ingesteld naar de werking van het weeshuis in Cempuis, waarvan het rapport verscheen onder de titel *De alzijdige opvoeding* (1895). In 1907 opende voorzitter Frowein van De Dageraad het wezenpaviljoen te Nunspeet in de geest van Cempuis: 'integrale educatie' via projectonderwijs, zelfontplooijing en persoonlijke creativiteit.⁸⁵ Het paviljoen betekende de concretisering van een droom. Helaas bleek het vrijdenkershuis na enkele jaren moeilijk rendabel te maken. Het veranderde daarom in een opvanghuis voor lichamelijk herstellenden. Het orgaan van De Weezenkas was het maandblad *Opvoeding en Moraal*. Redacteur Gerhard schreef er elke maand een artikel in over atheïstische opvoeding. Alle aspecten van de opvoeding kwamen aan de orde, zowel op microniveau (het gezin) als op me-

soniveau (school en omgeving) en macroniveau (de samenleving). Voor Gerhard was de socialistische opvoeding de beste voor een echte vrijdenker. De Weezenkas organiseerde voor de kinderen van vrijdenkers weekendbijeenkomsten en vakantieweken. Na de Tweede Wereldoorlog hield De Weezenkas zich ook bezig met de sponsoring van humanistische organisaties als Humanitas, het Humanistisch Verbond, De Vrije Gedachte en het Humanistisch Thuisfront. De Weezenkas bestaat nog steeds.⁸⁶

Aurora

Het begrafenisfonds 'Fonds tot uitkering bij Overlijden' (FtUbO) was in 1887 opgericht door de Sociaal-Democratische Bond. In 1901 werd het overgenomen door het nvf en De Weezenkas en kreeg het de naam 'Levensverzekeringsmaatschappij Aurora'. Jan Götze (1861-1940), actief Dageraadiaan en reeds directeur van het FtUbO, werd de administrateur van Aurora.⁸⁷ Hij zou dat decennialang blijven, en hij loodste de maatschappij door moeilijke fusiegolven heen. In 1934 telde Aurora in de omgeving van Amsterdam bijna duizend leden.⁸⁸ In 1960 verkocht De Weezenkas de maatschappij aan De Winter (L.I. Barmat), die als sinds 1936 directeur was. Daarmee werd de formele band met de vrijdenkersbeweging doorgesneden.⁸⁹ Na verschillende fusies ging Aurora in 1972 op in de verzekeringsmaatschappij Noord-Brabant (onderdeel van Delta Lloyd).

Andere verwante organisaties in de negentiende eeuw

Sommige verenigingen zijn niet als vrijdenkersorganisatie opgericht, hoewel vrijdenkers er wel een zwaar stempel op hebben gedrukt. Een voorbeeld daarvan is de persoonlijke en ideologische band met de Nieuw-Malthusiaansche Bond (1881), waarvan de belangrijkste pioniers – C.V. Gerritsen, B.H. Heldt, Aletta Jacobs en het echtpaar Jan Rutgers en Marie Rutgers-Hoitsema – vrijdenker waren.⁹⁰ Andere aan de vrijdenkersbeweging min of meer verwante organisaties waren de Vereniging voor Facultatieve Lijkverbranding (1874) en de Algemeene Nederlandsche Geheelonthouders Bond (1897; voorloper van de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van sterken drank, 1842).⁹¹ In de negentiende eeuw waren vrijdenkers ook actief betrokken bij het streven naar algemeen kiesrecht, in liberale en radicale kiesverenigingen als Burgerplicht (1866), De Unie (1880) en Amsterdam (1888).⁹²

Overzicht voorzitters De Dageraad / De Vrije Gedachte (1856-2006)

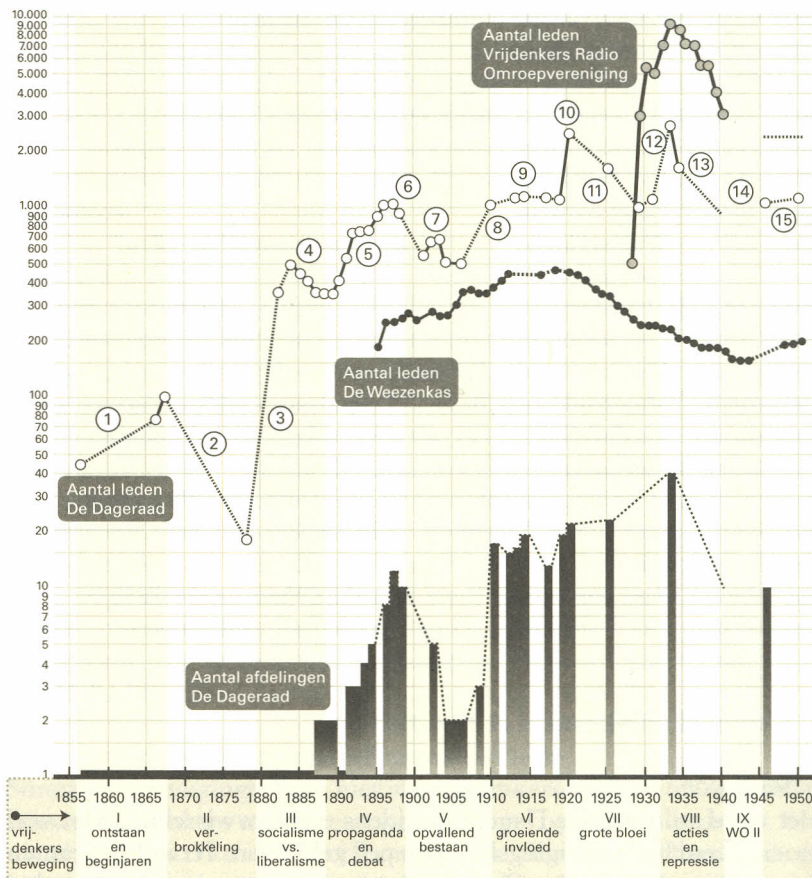
1856-1864	Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenburg		
1864-1871	Hendrik Huisman		
1871-1873	(activiteiten De Dageraad gestopt)		
1873-1879(?)	W.J. Scheurleer (Het Vrije Onderzoek 1873-1876)		
1879-1888	Pieter Frowein		
1889-1906	Hendrik de Vries		
1907-1909	Pieter Frowein		
1909-1917	Willem Havers	De Humaniteit (1867-1879)	
1917-1921	Jan Hoving	1867-1872	H.I. Berlin
1921-1923	K. Stadhouder	1873-1875	C. Janse
1923-1938	Jan Hoving	1875-1879	J.H. Christiaan
1938-1940	Maarten van den Brink		
1945-1948	Maarten van den Brink	De Humaniteit (1883-1884)	
1948-1950	Jan de Ronde	1883-1884	R.C. d'Ablaing
1951-1954	Martin Paulissen		
1954-1959	Oene Noordenbos	De Vrije Gedachte (1882-1886)	
1960-1980	Jan Gerhard Rausch	1882-1886	F. Domela Nieuwenhuis
1980-1996	Jan Vis		
1996-2005	Roel Bor	Het Vrije Woord (1881-1889)	
2005-heden	Lex Hagenaars	1881-1889	Willem Meng

Onopvallend bestaan (1898-1909)⁹³

Rond 1900

Het werd stil rond De Dageraad tijdens de eeuwwisseling. Met veel moeite werd het verenigingsleven op peil gehouden. Terwijl de kranten de strijd van de 'Boers' in Zuid-Afrika op de voorpagina plaatsten, het moderne imperialisme hoogtij vierde en de Haagse Vredesconferenties tussen 1899 en 1907 een regeling van de internationale conflicten beoogde, kwamen op de Algemene Vergadering van De Dageraad in 1900 minder tot de verbeelding sprekende onderwerpen aan de orde. In het jaarverslag werd bijvoorbeeld melding maakte van een brief aan de regering 'tot afschaffing van den eedsdwang', een typisch thema van De Dageraad. In hetzelfde verslag werd de 'terugslag in onze vereeniging' geweten aan de financiële achteruitgang. Nieuwe afdelingen betaalden vaak geen contributie. Het ledental was in twee jaar tijd van bijna duizend tot zeshonderd gedaald. Het nieuwe verenigingsblad *De Vrije Gedachte* had slechts 664 abonnees.⁹⁴ Voor sommige leden was het zelfs de vraag of de vereniging de vijftig jaar wel zou halen.

Figuur Ledenstatistiek De Dageraad, De Weezenkas en de VRO (1856-1950)

Bron: Wouter Kuijman 2006, © Het Humanistisch Archief

Toelichting bij ledenaantallen De Dageraad

- ① 1856-1867 oprichting De Dageraad en beginperiode.
- ② 1867-1878 verbrokkeling en winterslaap, dieptepunt in 1878 met 16 leden.
- ③ 1879-1884 reorganisatie; democratisering en toestroom socialisten.
- ④ 1884-1888 na conflict en vertrek Domela Nieuwenhuis uittocht socialisten.
- ⑤ 1888-1897 na verbod van Sociaal-Democratische Bond socialisten weer terug.
- ⑥ 1897-1901 na oprichting SDAP uittocht sociaal-democraten onder motto 'Godsdienst in privaatzaak'.
- ⑦ 1901-1906 kleine opleving als gevolg propaganda-acties.
- ⑧ 1906-1914 toestroom van vrije socialist die zich in NAS niet thuisvoelden.
- ⑨ 1914-1919 Eerste Wereldoorlog; ledental loopt iets terug als gevolg van mobilisatie.
- ⑩ 1919-1921 na-oorlogs optimisme; grootse bijeenkomsten en tournees.
- ⑪ 1921-1928 minder leden door tijdelijke exit afdelingen Rotterdam en Den Haag.
- ⑫ 1928-1933 stijgend ledental als gevolg van onder meer oprichting en radio-uitzendingen VRO; rond Volkstelling propaganda ter bevordering buitenkerkelijkheid; propagandatocht naar Limburg.
- ⑬ 1933-1940 ledental daalt door repressie door overheid: uitzendverbod VRO; De Dageraad op lijst van 'linkse' organisaties waardoor lidmaatschapsverbod voor ambtenaren; economische crisis.
- ⑭ 1940-1945 Tweede Wereldoorlog; De Dageraad heft zichzelf op na inval Duitsland.
- ⑮ 1945-1950 aanvankelijke opleving na oorlog.

Al was de toestand zorgelijk, de kritische interesse voor wat er in de wereld gebeurde bleef onverminderd. Voor menig vrijdenker was aan het begin van de eeuw de 'Ethische Politiek' een geliefd onderwerp. In het regeringsbeleid ten aanzien van Nederlands-Indië werd erkend dat Nederland een 'eerschuld' had. Er was veel uit Indië weggehaald, zo werd in zogeheten Ethische kringen erkend, door de Nederlandse kolonisator en het paste de regering daar iets voor terug te doen, met name via de aanleg van (spoor)wegen, de bouw van scholen en versterking van de economische positie van de inheemse bevolking. Het officiële doel was de opbrengsten ('baten') uit de koloniën aan te wenden voor zulke bestemmingen, als kwam daar in de praktijk weinig van terecht.⁹⁵ De Dageraad juichte de Ethische Politiek toe, wat niet verwonderlijk was gezien zijn achtergrond met de 'Indiërs' Junghuhn en Multatuli.⁹⁶ De prominente Dageradiaan, sociaaldemocraat en onderwijzer A.H. Gerhard bleef als hoofdbestuurslid en als redacteur van verschillende Indische bladen aandacht vragen voor de Indische kwestie.

Antivivisectie, vegetarisme en geheelonthouding

Rond de eeuwwisseling raakte een aanzienlijke minderheid van de vrijdenkers nauw betrokken bij de zogenaamde kleine religies die in deze periode organisatorisch vorm kregen.⁹⁷ Binnen de vrijdenkerskring waren in het bijzonder de levensopvattingen van het vegetarisme, antivivisectie en geheelonthouding populair. De eerste twee hangen nauw met elkaar samen: liefde, respect voor de natuur en het leven, ook dat van dieren. De antivivisectieën waren van mening dat dieren een ziel of een bewustzijn hadden en dat het daarom misdadig was om dieren als 'beesten' te behandelen. Een aantal leden van De Dageraad speelde een leidinggevende rol in de in 1890 opgerichte Nederlandsche Bond tot Bestrijding van de Vivisectie (NBBV). Twee van hen, de christenvrijdenkers en anarchisten Felix Ortt (1866-1959)⁹⁸ en Jacob van Rees, zagen in proefdieren zelfs iets terug van de lijdende Jezus. Deze zou zelf volgens hen nooit vivisectie gepleegd hebben.⁹⁹ Maar ook de meerderheid van de niet-religieuze vrijdenkers was overtuigd van een kosmische eenheid tussen mens en dier, elk met een verschillend stadium van bewustzijn. Ortt heeft verschillende processen gevoerd om Nederland proefdiervrij te maken, overigens zonder succes.¹⁰⁰ De band tussen vrijdenkers en antivivisectie bleef lange tijd bestaan. Nog in 1932 organiseerde De Dageraad een serie lezingen over dit onderwerp, samen met de Anti-Vivisectie Bond (AVB) die in 1931 door de arts Pieter Pijl was opgericht. Laatstgenoemde sprak over 'Vivisectie op mensen en dieren'.¹⁰¹ Omdat vegetarisme en antivivisectie vaak hand in hand gingen, waren meerdere

vrijdenkers lid van zowel de NBBV of de AVB als de in 1891 opgerichte Nederlandsche Vegetariërsbond.

Binnen De Dageraad was echter ook kritiek op de antivivisectie te horen. Zo plaatste Frowein, een vertegenwoordiger van het natuurwetenschappelijke denken, vraagtekens bij de acties van de antivivisectio-nisten, omdat deze een rem op de vooruitgang zouden kunnen zijn. De meerderheid van 'materialisten' binnen de vereniging had bovendien weinig op met Ortt en zijn aanhang, omdat die zich ook bezighielden met occultisme en spiritisme. Niettemin was de onenigheid over deze kwestie absoluut niet vergelijkbaar met de verdeeldheid over de 'sociale kwestie' enige decennia daarvóór.

Binnen de socialistische vleugel van De Dageraad was menigeen lid van de in 1897 opgerichte Algemeene Nederlandsche Geheelonthouders Bond (ANGOB, opvolger van de Nederlandsche Vereniging tot Afschaffing van Sterken Dranken uit 1842). A.H. Gerhard hield vaak lezingen over dit onder vooral revolutionaire socialisten geliefd onderwerp. Hij gebruikte in zijn argumentatie de gruwelijkste gegevens uit de scheikunde om de werkende klasse van de drank af te houden.¹⁰² Het bekende beeld van de arbeider die zijn loon verdrinkt in de kroeg was vaak immers bittere werkelijkheid. De brede socialistische vleugel van De Dageraad wilde naast het vrije denken het lot van de arbeider en zijn gezin verbeteren. De kerk, de kroeg en het kapitaal stonden een echte verbetering in de weg. Vanuit dat oogpunt was het niet zo vreemd dat vrijdenkers graag bijeenkwamen in een gebouw van de ANGOB.

Vijftigjarig jubileum

In eigen kleine kring bereidde een groepje prominente vrijdenkers zich voor op het vijftigjarig bestaan van de vereniging De Dageraad, dat gevierd zou worden met een gedenkboek en een congres. Gerhard nam daarbij het initiatief. Het boek bevat een historisch overzicht van de vereniging, natuurwetenschappelijke voordrachten en diverse artikelen in het Nederlands, Engels en Frans, gelardeerd met gedichten en felicitaties uit binnen-en buitenland. De emancipatie van de vrouw kwam ruim aan bod. De redactie sprak zich onomwonden uit voor vrije meningsuiting en de rechten van de vrouw. De toegang tot hogere studies was daarbij een van de belangrijkste wensen.¹⁰³ Opvallend is dat over de een jaar eerder opgerichte Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV) met geen woord werd gerept, terwijl de antimilitaristische, antikapitalistische en anti-imperialistische geest later zo duidelijk aanwezig werd in De Dageraad.

De uitgangspunten

Met de beginselen van vereniging De Dageraad, vormgegeven in statuten, was het een ingewikkelde zaak. Ze waren onderhevig aan voortdurende kritiek, nu eens van de steile atheïsten in de vereniging die de grondslag niet atheïstisch genoeg vonden, dan weer van de gematigde of juist revolutionaire socialisten die de vereniging te liberaal achtten. Onder het voorzitterschap van Pieter Frowein bereikte men na veel discussie eind 1907 overeenstemming over artikel 1 van de statuten, dat luidde: 'Vereniging "De Dageraad" stelt zich ten doel de bevordering van de vrije gedachte tot zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van den mensch.'¹⁰⁴ Het valt op dat het verwerven van kennis en het uitgeven van geschriften hoge prioriteit hadden. Inhoudelijk stonden de afschaffing van de eeddwang, de geestelijke vrijheid van de burgers en de scheiding van Kerk en Staat op de voorgrond.

In 1912 kwam een commissie met een rapport dat pleitte voor een herziening van de statuten: het monisme diende het leidende beginsel te zijn van De Dageraad. Het materialistische monisme waarbij de werkelijkheid teruggebracht werd tot één materiële substantie – fysische én chemische processen: 'Ohne Phosphor keine Gedanken' – had de voorkeur boven het spiritualistische beginsel waarbij de realiteit eveneens tot één substantie werd teruggebracht, maar dan als een eenheid van het stoffelijke en het geestelijke, zoals in het pantheïsme. De spiritualisten spraken over 'bezielde' materie.

Ondertussen woedde onder het voorzitterschap van Willem Havers een felle discussie over het atheïsme als uitgangspunt. De ene vleugel in de vereniging was daarvoor, de andere wilde het atheïsme niet in de statuten. Volgens de laatste moest er ook plaats zijn voor agnostici en christenvrijdenkers. Pas in 1921 stemde de meerderheid van het jaarlijkse congres in met het voorstel voor een atheïstisch uitgangspunt van de ondertussen afgetreden Havers.¹⁰⁵

Daar bleef het echter niet bij. Door het expliciet atheïstische karakter werd de vereniging niet langer erkend door de confessioneel-liberale overheid. Veel gelovigen waren op hun hoede voor De Dageraad, die algemeen bekend stond als een atheïstische club. De christelijke politieke partijen waren dan ook niet blij met de erkenning van een vrijdenkersvereniging en zagen in de statutenwijziging aanleiding om de Koninklijke Goedkeuring in te trekken. De vereniging De Dageraad op haar beurt hechtte aan de Koninklijke Goedkeuring, omdat ze zonder deze geen zalen kon huren of publicaties en uitzendingen verzorgen. Volgens een meerderheid van de leden was een al of niet atheïstisch uitgangspunt daaraan ondergeschikt. Het hoofdbestuur deed daarom op een

buitengewone ledenvergadering op 19 en 20 september 1925 een voorstel voor een nieuwe grondslag. Dat voorstel werd met algemene stemmen aanvaard.¹⁰⁶ Op 16 mei 1927 volgde de Koninklijke Goedkeuring. De bewuste tekst in de statuten luidde:

De Dageraad stelt zich ten doel de bevordering der vrije gedachte. [...] Zij plaatst zich hierbij op den wetenschappelijk-wijsgerigen grondslag van de soevereiniteit en autonomie der rede. Mitsdien aanvaardt zij als grondslag voor wereld- en levensleer uitsluitend de normen van het redelijk en zedelijk bewustzijn en de gegevens der ervaring, onder afwijzing en bestrijding van elk geloofsdogma of bindend gezag van kerk of persoon, schrift of overlevering.¹⁰⁷

Het atheïsme was weliswaar uit de statuten verdwenen, maar niet uit de hoofden van de Dageraad-leden. In de loop van de jaren hield het debat over het atheïsme aan. Vrijdenkers als Havers, Jan Hoving (1877-1939) en Anton Constandse (1899-1985) deden vanaf de jaren twintig bij hun lezingen in grote zalen of voor de Vrijdenkers Radio Omroep geen concessies.¹⁰⁸ Zij waren niettemin tolerant tegenover christenanarchisten als Bart de Ligt (1883-1938) en N.J.C. Schermerhorn (1866-1956), die in de vereniging met open armen ontvangen waren.¹⁰⁹ Dezen zagen Jezus Christus als een voorbeeldig mens, in de geest van Ernest Renan, wandelend en predikend over liefde en verzoening in een arcadisch landschap.

Volgens diverse auteurs kreeg de Groningse hoogleraar in de filosofie en vrijdenker Leo Polak (1880-1941) in 1929 de opdracht om wederom een statutenwijziging ten aanzien van het uitgangspunt (artikel 2) voor te bereiden.¹¹⁰ Zijn voorstel zou in 1931 door de vereniging zijn goedgekeurd.¹¹¹ Maar aangezien de aan Polak toegeschreven tekst dezelfde is als de al in 1925 aanvaarde tekst, is het waarschijnlijker dat Polak betrokken werd bij het opstellen van een nieuw strijdprogramma, dat in 1932 klaar was. In dit strijdprogramma waren als voornaamste punten het 'waarborgen van de grondrechten, vooral van spreken, schrijven, vergaderen en vereenigen', en de scheiding van Kerk en Staat opgenomen.¹¹² De bedreiging van de grondrechten was in de jaren dertig buitengewoon actueel. Het is niet ondenkbaar dat later uit pure bewondering aan Leo Polak, die door de nazi's werd vermoord, méér daden zijn toegeschreven dan de werkelijkheid rechtvaardigt.¹¹³

Groeiende invloed (1909-1919)

Organisatorische opleving

In de periode 1909-1919 werd de basis gelegd voor de glorie tijd van De Dageraad tijdens het interbellum. Op papier zat de organisatie van vereniging De Dageraad goed in elkaar. Bovenaan stond het hoofdbestuur (HB), dat de propaganda verzorgde via het orgaan van de vereniging: *De Vrije Gedachte*, dat vanaf 1920 werd voortgezet in *De Vrijdenker*. Vanaf 1937 verscheen ook het ledenblad *De Correspondent*, dat louter verenigingsnieuws bevatte. Direct onder het HB ressorteerde een uitgeverij annex boekhandel. Daaronder kwamen de afdelingen met eigen besturen en leden. Algemene leden vielen rechtstreeks onder het HB.¹¹⁴

Vanaf 1909 breidde de vereniging zich uit met een toenemend aantal afdelingen overal in het land. Wel fluctueerde het aantal leden nogal, vanwege het regelmatige in- en uittreden van afdelingen die vaak afhankelijk waren van het enthousiasme van een enkeling, bijvoorbeeld een natuurkundeleraar. Als deze verhuisde, kon de afdeling zomaar in elkaar klappen. Tussen 1903 en 1933 groeide het aantal leden van 613 naar 2700, met een veertigtal afdelingen over het land verspreid. Daarna daalde het aantal leden door het verbod voor ambtenaren om lid te zijn van De Dageraad.¹¹⁵ In het katholieke zuiden bleef het aantal afdelingen gering.

Het hoofdbestuur stimuleerde een intensieve propaganda via brochures en het verenigingsorgaan *De Vrije Gedachte* tegen de dominantie van het christendom, tegen het militarisme en het imperialisme en vóór de volledige vrijheid van denken en spreken.

Hoewel de formele band tussen HB en afdelingen federatief en decentraal was, verweten veel afdelingsbestuurders het HB nogal centralistische trekken. Het hoofdbestuur rechtvaardigde zijn optreden door te wijzen op het belang van daadkracht en propaganda. Het versterkte de eigen uitgeverij en boekhandel onder de naam 'De Dageraad'. Publiceren behoorde vanouds tot de kerntaken van de vereniging. Het HB dacht vanuit Amsterdam veel krachtiger te kunnen publiceren en organiseren dan de plaatselijke afdelingen buiten de grote steden, die onvoldoende kennis en financiële middelen hadden om brochures en boeken uit te geven. Dat de Amsterdamse boekhandelaar J. van Loo vanaf 1909 zijn eigen atheïstische vrijdenkersblad *De Dageraad* uitgaf omdat hij *De Vrije Gedachte* te slap vond, werd door de leden van het HB weliswaar niet geapprecieerd maar, zo vonden zij, het moest kunnen.¹¹⁶

Interne verdeeldheid

Zag de organisatiestructuur er op papier prima uit, in de praktijk had De Dageraad te maken met nogal wat conflicten. Dit was inherent aan een organisatie die bestond uit overwegend individualisten. Meer dan eens scheidden afdelingen zich af van het 'landelijk verband' omdat ze het niet eens waren met het HB. De afdelingen Rotterdam Linker Maasoever en Den Haag waren er berucht om.¹¹⁷ En de afdelingen Hilversum, Arnhem en Utrecht lagen regelmatig in de clinch met het HB. Niet zonder succes trad Gerhard dan op als conflictbeheerser. Een punt van onenigheid was bijvoorbeeld de hoogte van de contributie. Principiëler was de (on)democratische gang van zaken. Afdelingen wilden meer in te brengen hebben ten opzichte van de algemene leden, die bij de besluitvorming een relatief groot individueel gewicht in de schaal legden. Een afdeling met honderd leden had tijdens het jaarlijkse Landelijke Congres bijvoorbeeld zes stemmen, tegenover een algemeen lid met een hele stem. Dat bleek voor de afdelingen onduelbaar, vooral als het om belangrijke kwesties ging als de principiële keuze voor het atheïsme of het stellen van vrijdenken boven sociaal engagement.

Binnen de afdelingen werd fel gedebatteerd op vooral drie gebieden: het atheïsme (en het autoritaire karakter van het geopenbaarde geloof), de kwestie of godsdienst wel of geen privézaak was en sociaalpolitieke vraagstukken. Bij dat laatste ging het om de vraag of de vereniging politiek stelling moest nemen, vooral bij cruciale kwesties als het kiesrecht en de subsidiëring van het confessioneel onderwijs. Dit waren zaken die decennialang links en rechts in de politiek hadden verdeeld.¹¹⁸ De steile marxisten, die vonden dat *De Vrijdenker* geen achtung had voor de ongeschoolde arbeider en te abstract was voor de gewone vrijdenker, organiseerden zich in de periode 1930-1936 in de op Moskou georiënteerde Proletarische Vrijdenkersvereniging Holland.¹¹⁹ In het blad *De Proletarische Vrijdenker* publiceerden ze veel artikelen over de Russische Revolutie en de Derde Internationale.

Om de cohesie in de vereniging te versterken, vierde De Dageraad 's zomers en 's winters het Zonnewendefeest. Dit feest was een alternatief voor de oude christelijke feesten. Misschien speelde in dit initiatief de vroegere verwantschap met de vrijmetselaars ook mee. Daarnaast organiseerde het HB landdagen en een jaarlijks zomerkamp voor de jeugd. Jan Hoving, de belangrijke voorzitter van De Dageraad tijdens het interbellum, redigeerde tussen 1925 en 1927 op eigen initiatief het jeugdblad *Het Veldvioletje*, dat als bijlage verscheen van *De Vrijdenker*.

In augustus 1935 werd vanuit de afdeling Amsterdam van De Dageraad de Vrije Jeugd Organisatie (VJO) opgericht. Deze jongerenorgani-

satie stond aanvankelijk onder sterke invloed van de filosoof en psycholoog Antonie Börger. Een jaar later maakten de jongeren zich los van De Dageraad, mede omdat het recht op vrije seksuele omgang dat de jongeren voorstonden niet strookte met de meer ascetische pedagogische opvattingen van voorzitter Hoving. De VJO propageerde de 'vrije menselijke opvoeding' en het 'recht op zelfbestemming van de jeugd' en nam stelling tegen 'het moordende militarisme' en de oorlogsvoorbereiding. Een tekort aan liquide middelen maakte in 1938 voortijdig einde aan dit initiatief. Het jongerenblad *Vrije Jeugd* bleef nog tot 1940 bestaan.¹²⁰

Verwante bewegingen

Zoals we al eerder zagen, is de vrijdenkersbeweging altijd nauw verbonden geweest met een groot aantal emancipatorische, politieke, filosofische en sociale bewegingen. De ideologie achter de kleine religies als vegetarisme, antivivisectie en geheelonthouding kwamen eerder al aan de orde.¹²¹ Tijdens het interbellum lag de politieke sympathie van de meeste vrijdenkers links in het politieke spectrum, en wel bij de Onafhankelijke Socialistische Partij, de Revolutionair Socialistische Partij, de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij, de Christen-Socialistische Partij, de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij en de Vrijzinnig Democratische Bond. Daarnaast waren er Dageradianen die helemaal geen bemoeienis van de overheid accepteerden en anarchist of anarchosyndicalist werden.¹²² Een emancipatorische beweging die een zekere verwantschap vertoonde met de vrijdenkersbeweging was zonder twijfel het feminisme. Sterker nog was de band met de beweging voor crematie. Daarnaast waren veel vrijdenkers actief in het antimilitarisme. Ten slotte maakten vrijdenkers zich vooral in de jaren dertig sterk voor democratie, mensenrechten en de vrijheid van meningsuiting. Zo zaten enkele belangrijke vrijdenkers in het Comité van Waakzaamheid, dat sinds 1936 alle democratische krachten tegen het fascisme wilde bundelen.¹²³

De vrouwenbeweging

De vrijdenkersbeweging was in de negentiende eeuw een forum voor kritiek op de bestaande sekseverhoudingen – hoewel hier niet altijd eensgezindheid over was – en had onmiskenbaar invloed bij het ontstaan van het feminisme. De emancipatie van de vrouw was onderdeel van de doelstellingen van De Dageraad, en prominenten van het eerste uur als Van der Voo en d'Ablaing van Giessenburg spraken zich onomwonden uit voor een betere maatschappelijke positie van vrouwen.

Vanaf de jaren negentig ging de vrouwenbeweging meer haar eigen weg, maar de personele banden met De Dageraad waren niet onbelangrijk.¹²⁴ Ook na de eeuwwisseling bleef De Dageraad de emancipatie van vrouwen steunen. De sympathie van De Dageraad voor de vrouwenbeweging blijkt bijvoorbeeld uit een beschrijvingsbrief van de Algemene Vergadering op 8 en 9 juni 1924: '[De vergadering] streeft naar verbeterde huwelijkswetgeving: verruiming van echtscheidingsgronden, gelijkstelling voor de wet van wettige en onwettige kinderen, gelijkstelling voor de wet van de gehuwde en ongehuwde vrouw.'¹²⁵

Dageradianen werkten ook mee aan feministische bladen als *Evolutie* en *De Vrouw*. Wilhelmina Drucker was jarenlang hoofdbestuurslid van De Dageraad; zij was een bekende spreker bij bijeenkomsten en werkte van 1910 tot 1920 mee aan *De Vrije Gedachte*. Clara Wichmann (1885-1922),¹²⁶ antimilitariste en bevriend met Bernard Bernard Reyndorp (1871-1950),¹²⁷ gaf lezingen voor De Dageraad.¹²⁸ Met het scheppen van een ontmoetingsplek voor anarchisten, socialisten, links-liberalen, vrijdenkers en andere kritische geesten in haar Haagse 'salon' speelde Gertrude Kapteyn-Muysken (1855-1920) een centrale rol in de vrijdenkersvereniging.¹²⁹ Omgekeerd was vrijdenker Gerhard een geliefd spreker voor vrouwenclubs, al weten we niet zeker of zijn opvattingen even emancipatorisch waren als die van Drucker en Wichmann. Gerhard doceerde over de taak, de rechten en de maatschappelijke rol van de vrouw voor de door hem opgerichte Haarlemse Volksuniversiteit, de Vrouwenvereniging 'Ontwikkeling zij ons doel' en voor de Sociaal-Democratische Vrouwen-Propaganda-Club. Eén keer trad hij op tijdens de Internationale Vrouwendag.

Crematie

Al halverwege de negentiende eeuw brak de beroemde Nederlandse vrijdenker en fysioloog Jacob Moleschott met *Der Kreislauf des Lebens* (1852) een lans voor crematie, een in Nederland verboden vorm van lijkbezorging. De as van de overledene zou bouwstoffen geven voor nieuwe planten, dieren en mensen. Moleschott dacht daarbij aan een cyclische beweging, de kringloop. Een omstreden punt betrof de vrijkomende ammoniak: zou die wel of niet de lucht verrijken?¹³⁰ Cremeren was volgens voorstanders efficiënter dan begraven: het bespaarde ruimte en was hygiënischer. Een struikelblok voor sommige voorstanders bleef de onzekerheid over wat er na de dood zou gebeuren. Christenen, vooral katholieken en gereformeerden, en orthodoxe joden wezen crematie af, omdat zij het lichaam als een 'tempel' van God beschouwden en een verast lichaam niet aan de wederopstanding kon deelnemen.

De idee van crematie leefde in bredere kring, in het bijzonder in de *Nederlandse Spectator* en binnen de vrijmetselarij. Om crematie in Nederland mogelijk te maken moesten de krachten worden gebundeld. Leden van de Haagse vrijmetselaarsloge L'Union Royale namen in 1874 het initiatief tot oprichting van de Vereeniging tot invoering der lijkenverbranding in Nederland (later Vereniging voor Facultatieve Crematie), daarbij gesteund door een aantal vrijdenkers uit De Dageraad.

Multatuli is de eerste Nederlander uit de geschiedenis die gecremeerd is; deze historische gebeurtenis vond plaats op 23 februari 1887 in Gotha (Duitsland), omdat zoals gezegd het in Nederland verboden was. Een belangrijke publicitaire rol ten gunste van crematie speelde de vrijdenker Charles Boissevain, die hoofdredacteur was van *Het Handelsblad*. Onder leiding van de vrijdenker Ph. K. van Lissa liet de vereniging in 1913 het crematorium 'Westerveld' in Velsen-Driehuis bouwen, maar dat kon vanwege het verbod in de Begrafeniswet uit 1869 niet in gebruik worden genomen.¹³¹

Vrijdenker C.J. Vaillant, huisarts uit Vlaardingen en lid van de 'Facultatieve', beschikte testamentair dat hij in Westerveld gecremeerd wenste te worden om zo *post mortem* een proefproces uit te lokken. Bij de verassing in 1914 was de vertegenwoordiger van het Openbaar Ministerie aanwezig; hij maakte proces-verbaal op. Er volgden rechtszittingen, tot de Hoge Raad besliste dat door een leemte in de wet van 1869 niet duidelijk was wie verantwoordelijk was voor een lijkbezorging. Er kon dus niemand gestraft worden. Na het arrest ontstond de consensus dat lijkverbranding geoorloofd was na twee lijkschouwingen en een testamentaire beschikking.¹³² Decennialang ijverden vrijdenkers, vrijmetselaars en andere voorstanders van crematie voor volledige gelijkstelling van crematie en begraven.

Omdat het hoofdbestuur van De Dageraad het lidmaatschap van de 'Facultatieve' erg kostbaar vond voor het gewone volk, richtte het in 1919 – na de crematie van Domela Nieuwenhuis – samen met de diamantbewerker de Arbeiders Vereeniging Voor Lijkverbranding (AVVL) op. In essentie was de AVVL een overlijdensfonds. De vereniging was erg populair onder Dageradianen. Bijna elke aflevering van *De Vrijdenker* bevatte een advertentie met de aansporing lid te worden van de AVVL. Een lezing in 1938 over crematie volgens de 'Commissie-professor W.A. Bongers c.s.' werd 32 keer herhaald en in totaal door 12.000 personen bezocht.¹³³ Cremeren werd een steeds meer acceptabele vorm van lijkbezorging. Naast de 'Facultatieve' had vooral de AVVL zich een vaste positie verworven onder de 'gewone', vrijzinnig denkende mensen. In de jaren negentig van de twintigste eeuw gaven de katholieke en gerefor-

meerde kerken hun verzet tegen crematie op. Wat tot ver na de Tweede Wereldoorlog een typisch onchristelijke of vrijzinnige wijze van lijkbezorging was, kreeg zo een algemeen aanvaarde status.

Multatulimuseum

In 1910 werd herdacht dat vijftig jaar daarvoor de *Max Havelaar* van Multatuli verschenen was. Om het voor de herdenkingstentoonstelling verzamelde materiaal van en over Multatuli te beheren, namen vrienden het initiatief tot oprichting van Vereniging Het Multatuli-Museum, waaraan het jaar daarop de Koninklijke goedkeuring werd verleend. De vereniging stelde zich ten doel geschriften en voorwerpen van en rond Multatuli te verzamelen en hield zich bezig met de vraag waar een museum moest komen. Jan Götze was tot aan zijn dood in 1940 voorzitter. De Multatulicollectie kwam aanvankelijk terecht in het Stedelijk Museum, vanaf 1926 in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Sinds 1975 is het Multatuli Museum gevestigd in Multatuli's geboortehuis aan de Korsjespoortsteeg nummer 20 te Amsterdam. Medio 1945 werd onder voorzitterschap van letterkundige en humanist Garrit Stuijveling de vereniging herdoopt in het Multatuli-Genootschap, dat zich ten doel stelde het ideeëngoed van Multatuli te verbreiden. Samen met de uitgever G.A. van Oorschot heeft het genootschap zich vanaf 1949 ingespannen om een uitgave van de volledige werken van Multatuli te realiseren; het laatste deel daarvan verscheen in 1995.¹³⁴

De Dageraad zoekt het debat (1919-1932)

De Grote Oorlog werd afgesloten met de vrede van Versailles. In Duitsland leek de teleurstelling over de bepalingen van de vrede bijzonder groot. Onder nationalist en conservatieven heersten revanchegedachten ten opzichte van Frankrijk en gevoelens van angst voor het communisme in de Sovjet-Unie. Dat laatste gold zeker niet voor de meerderheid van de Dageradianen.

Ondanks het bestaan en de versterking van de katholieke en protestantse zuil nam de ontkerkelijking in de grote steden toe. Dat de belangstelling voor het ondogmatische denken groeide, zou men kunnen aflezen uit een verdubbeling van het aantal nieuwe leden en afdelingen van De Dageraad vanaf 1918 tot begin jaren twintig.¹³⁵

Het was een tijd van grote bedrijvigheid en propaganda voor de vrije gedachte. In 1920 werd een lange serie lezingen belegd in de Holland-

sche Schouwburg te Amsterdam onder de noemer 'de Grootste Volks-universiteit'. Onderwerpen van de zondagochtendlezingen waren onder meer de invloed van de kerk, de inquisitie, Multatuli, de evolutieleer van Darwin, het materialisme van Haeckel, Marx, en Kropotkine, en de Russische Revolutie. Ook werden tweewekelijkse avondlezingen en tournees gehouden. Zo trokken ex-dominee en sympathisant van De Dageraad N.J. Pabon en voorzitter Jan Hoving begin jaren twintig door het land om de boodschap te brengen van het vrije en atheïstische denken.

Zowel intern als op openbare vergaderingen en congressen van De Dageraad werd druk gediscussieerd. Hoving, Anton Constandse en andere vrijdenkers debatteerden regelmatig met tegenstanders, zoals dominee en latere hoogleraar H.A. de Hartog. Deze had na een debatavond met Domela Nieuwenhuis eind 1909 een vereniging opgericht speciaal ter bestrijding van het atheïsme en De Dageraad.¹³⁶

Vanaf 1922 organiseerde de afdeling Amsterdam of het HB protestvergaderingen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, tegen het militarisme en de nieuwe militaire inspanningen van de grote mogendheden. Begin jaren twintig ageerde de Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (IAMV) met instemming van De Dageraad en De Vrijdenker tegen de opsluiting van de dienstweigeraar Herman Groenendaal.¹³⁷

Binnen De Dageraad werd al langere tijd gedebatteerd over de vraag of vrijdenkers toch niet politieke kleur dienden te bekennen en in het parlement moesten gaan zitten. In 1922 was in dat kader een Kiesvereniging opgericht met de naam 'Vrijdenkers naar het Parlement'.¹³⁸ Tot zichtbaar resultaat heeft het niet geleid.

De Dageraad voerde intensieve propaganda. Brochures, pamfletten en strooibiljetten over de inhoud van het vrijdenken, de dogma's van de rooms-katholieke kerk, 'God is het kwaad', het marxisme, het anarchisme, het militarisme en de bevrijdende boodschap van het vrije denken volgden elkaar in hoog tempo op. Daarnaast was er in *De Vrijdenker* altijd aandacht voor actuele kwesties, zoals de 'Emma-kwestie' – de Limburgse vrijdenkers en mijnarbeiders Schreyer en Sminck die werden ontslagen vanwege het colporteren met *De Vrijdenker* – voor de machtsgreep van Mussolini in Italië in 1924 en de executie van de anarchisten Sacco en Vanzetti in 1926 in de VS.¹³⁹

De scheiding van Kerk en Staat

In de eerste decennia van de twintigste eeuw keerde steeds een aantal typische vrijdenkerskwesties terug, die betrekking hadden op de schei-

ding van Kerk en Staat: het bijzonder onderwijs, de 'Dode Hand', kerk-afscheiding, godslastering, de zondagswet en het mogen afleggen van een belofte in plaats van de eed. We zullen deze kwesties de revue laten passeren.

De scheiding van Kerk en Staat en de soevereiniteit van de staat boven de kerken werden voor het eerst in de ontwerpgrondwet van 1796 vastgelegd. In de daarop volgende grondwetten werd ze nog eens constitutioneel bevestigd. Toen eind negentiende eeuw het proces van verzuiling ontstond en de confessionelen zich sterk maakten voor de subsidïering van het bijzonder onderwijs, begonnen de vrijdenkers zich heftig te roeren. Het was vooral Louis Fleš (1871-1940), ondernemer in kantoorbenodigdheden in zes verschillende steden en overtuigd atheïst, die fel protesteerde tegen de verkwanseling van het openbaar onderwijs.¹⁴⁰ In *Water en vuur* (1931) bekritiseert Fleš de houding van de SDAP, die in zijn ogen capituleerde voor de confessionelen door gesubsidieerd onderwijs te schenken aan de christenen in ruil voor algemeen kiesrecht.¹⁴¹ Binnen De Dageraad kreeg Fleš veel bijval, gezien de steun van het HB en de verkoopcijfers van de brochure. Naar de mening van de vrijdenkers probeerden de christenen op allerlei manieren aan de scheiding van Kerk en Staat te morrelen. Er waren genoeg voorbeelden. Volgens Fleš steeg het aantal katholieke scholen in Limburg onrustbarend, dat betekende een aanslag op het openbaar onderwijs. Achteraf kunnen we constateren dat dit niet alleen in Limburg het geval was: bezocht in 1900 nog 69% van de leerlingen een openbare lager school tegen 31% een bijzondere, in 1920 was het percentage 55% tegen 45% en in 1940 zelfs 30% tegen 70%.¹⁴² Fleš legde met zijn betoog de verwevenheid van Kerk en Staat op het gebied van het onderwijs bloot. Dat gold mutatis mutandis ook voor door de overheid gesubsidieerde kerkenbouw en salarissen voor 'hervormde' ambtsdragers.

De 'Dode Hand'

Een ander voorbeeld van de verwevenheid van kerk en staat was de kwestie van de zogenaamde 'Dode Hand'. Daarmee werd de belastingvrijheid, met name wat betreft successierechten, voor kerkelijk onroerend goed aangeduid. Louis Fleš verlangde het einde van de belastingvrijdom voor kloosters, door 'afschaffing van de bepaling, dat kerkelijke eigendommen vrij van belasting zijn en dat geen inkomstenbelasting geheven wordt op de bezittingen der kloosters'.¹⁴³ De Dageraad hield een openbare vergadering over dit onderwerp op 19 december 1932 en sprak over 'Honderden miljoenen onbelast kapitaal in het bezit der kerken enz. en een oorlogsbelasting van f 275.000.000 op de schouders

van het Nederlandse volk'.¹⁴⁴ En dat allemaal ondanks een wetsvoorstel in 1916 om de 'Dode Hand' af te schaffen.

Kerkafscheiding

Gelovigen die uit de kerk wilden stappen, ondervonden grote administratieve moeilijkheden bij de burgerlijke stand. Om de uittreders juridische bijstand te verlenen, stelde De Dageraad in 1911 de speciale Commissie Kerkafscheiding in, die haar diensten gratis leverde. Het afdelingsbestuur van Amsterdam vond trouwens wel dat er iets tegenover moest staan: de plicht vergaderingen bij te wonen over belangrijke maatschappelijke problemen, het volgen van cursussen of het luisteren naar sprekers. In de daaropvolgende periode verlieten jaarlijks tussen de duizend en tweeduizend mensen hun kerkgenootschap. Desondanks was het voor de commissie teleurstellend dat niet meer ongelovigen de moeite namen de kerk officieel te verlaten.

Godslastering

Als er in het parlement of in de kranten gediscussieerd werd over zaken die het vrije denken raakten, dan waren de vrijdenkers er snel bij om hun mening te geven. Rond 1930 vroegen vooral de volgende agendapunten van de Tweede Kamer de aandacht van de vrijdenkers: de godslastering, de Zondagswet en de vraag of in plaats van de eed ook een belofte mocht worden afgelegd. Het kabinet, samengesteld uit louter confessionele partijen, zag de kans schoon om een aantal voor christenen onaangename wetten te herzien. Omdat godslastering door christenen en andere gelovigen als beledigend werd ervaren, wilden de katholieken een einde maken aan de propaganda van de goddeloze communisten en atheïstische vrijdenkers.¹⁴⁵ De vrijdenkers vonden echter dat godslastering niet strafbaar gesteld mocht worden: vanwege de scheiding van Kerk en Staat kon er volgens hen in deze zaak geen wetgeving bestaan. Toch kwam die er wel: de artikelen 147 en 147a in het Wetboek van Strafrecht werden op 1 december 1932 van kracht. Het eerste artikel hield in dat 'hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, door smalende godslasteringen op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaat' een gevangenisstraf van drie maanden kon krijgen. Voor de vrijdenkers was dit zeer teleurstellend. In *De Vrijdenker* werd furieus gereageerd: 'De wedstrijd in grofheid door de Roomschen gewonnen. De Roomse pers krenkt en belastert méér dan wie ook.'¹⁴⁶ En op een affiche van De Dageraad heette het: 'Men vindt Menschenlastering veel belangrijker.'¹⁴⁷

Zondagswet

Op het voorstel uit 1930 en 1931 door minister Ruijs de Beerenbrouck (Binnenlandse Zaken) voor een zondagswet – de oude wet uit 1815 werd praktisch niet nageleefd – reageerden de vrijdenkers minder fel. Sommigen waren evenals christenen op hun zondagsrust gesteld. Maar veel anderen leken toch hun voorkeur te geven aan een minder ‘christelijke’ zondagsviering. Waarom zou men tot het begin van de zondagmiddag geen manifestaties mogen houden tot op enkele honderden meters van een kerk. Wel vond er minstens één protestmeeting plaats over het wetsontwerp, waarbij werd gesteld ‘dat de Zondagswet een product [was] van bekrompen kerkelijke politiek’. Er waren veel protesten van sportclubs, omdat sport op zondag verboden zou worden.¹⁴⁸ De scherpe kanten werden via amendementen echter weggeschaafd.

Eedkwestie

Een laatste kwestie die samenhang met de scheiding van Kerk en Staat was de eedkwestie. De eed die tegenover de rechter of andere vertegenwoordigers van de neutrale overheid moest worden afgelegd luidde: ‘Zo waarlijk, helpe mij God almachtig’. De eed was voor de atheïstische vrijdenkers een gruwel. Veel niet-christenen wilden de vrije keus tussen eed en belofte bij het aanvaarden van een openbaar ambt. In een arrest van de Hoge Raad uit 1913 was duidelijk geworden dat er geen verplichting bestond voor een buitenkerkelijke getuige om in een strafzaak de eed af te leggen. Het parlement wilde dat behoorlijk regelen, via een nieuwe wet waarin iemand van tevoren diende aan te geven of de eed of de belofte zou worden afgelegd. De confessionele politieke partijen in de Tweede Kamer hadden echter bezwaren tegen de belofte. De katholieke politicus Van Wijnbergen ging tijdens Kamerdebatten in het zittingsjaar 1915–1916 fel tekeer tegen atheïsten en anderen die tegen de eed waren. Vrijdenker en sociaaldemocratisch Kamerlid Gerhard reageerde op zijn typische irenische wijze: hij ging er niet eens op in. Wel zei hij namens veel geestverwanten te spreken, toen hij zich neerlegde bij het wetsontwerp dat voorzag in de mogelijkheid om van de eed vrijgesteld te worden. Er zat kennelijk niet meer in.¹⁴⁹

Radiolezingen

In de jaren twintig werd in Nederland een nieuwe publicitair medium geïntroduceerd: de radio. De verschillende zuilen stichtten een eigen omroepvereniging. Ook in de kleine vereniging De Dageraad zag men de kans schoon om met behulp van een eigen omroep de zegeningen van de menselijke rede aan een groot publiek bekend te maken. Na de

nodige strubbelingen kwam de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (vro) in 1928 in de ether. Bij wet was geregeld dat de Radio Omroep Controle Commissie (ROCC, vanaf 1930 RCC) moest toezien op de politieke en ethische correctheid van de uitzendingen. Dat gold overigens voor alle omroepen, maar de vro en de sociaaldemocratische VARA werden het scherpst in de gaten gehouden. Van tevoren moest de tekst van de uitzending aan de RCC worden voorgelegd, die hem in zijn geheel kon weigeren of passages schrappen. Dat gebeurde veelvuldig. Een verbod werkte vaak in het voordeel van de vrijdenkers omdat een gepubliceerde verboden rede gretig aftrek vond in de losse verkoop. Soms werden duizenden exemplaren van een verboden radiorede verkocht.¹⁵⁰

In de jaren dertig richtten bekende Dageradianen als Adriaan Gerhard, Leo Polak, Jan Hoving, Sam de Wolff, Cees de Dood, Louis Fles, Chris Bosman (pseudoniem J.M. Boonstra), Jo de Haas en Bart de Ligt zich tot de luisteraars om het (vaak atheïstische) humanisme te verdedigen en te promoten.¹⁵¹ Vooral de radioredes van Polak over een universele grondslag van de ethiek en de kracht van het tolerante denken, en de toespraken van Jan Hoving over het antisemitisme en fascisme maakten veel indruk. Eind 1936 werd de vro met zijn negenduizend leden¹⁵² door toedoen van de RKSP en de NSB uit de ether gehaald en verloor de omroepvereniging voor lange tijd de zendmachtiging. Sociaaldemocraat en Tweede Kamerlid J.H. Scheps – hoewel een criticaster van De Dageraad – en vele anderen waren verbolgen om deze onderdrukking van de vrije meningsuiting.¹⁵³ Pas in 1967 kregen de vrijdenkers de zendmachtiging voor de radio terug.

Repressie

De Dageraad zocht het debat niet alleen in vergaderingen en in de media, maar ook in fysieke confrontatie met voornamelijk de katholieken. Zo werd in 1918 al een tocht ondernomen naar het Noord-Hollandse Lisse om in het centrum van het dorp propagandamateriaal uit te delen. Ter plaatse werden de 'atheïsten' opgewacht door een groep razende katholieken, die door de pastoor en de kapelaan waren opgestoot; er vielen rake klappen in het gevecht met deze 'Lisser Apachenbende'.¹⁵⁴ De tochten vanuit Rotterdam en Amsterdam naar Limburg in 1924 en vooral in 1931 baarden nog meer opzien. In laatstgenoemd jaar spoorden de pastoors en kapelaans in hun antivrijdenkersblaadje *In de Branding* de gelovigen aan om de vrijdenkers op te wachten en weg te jagen. Het aantal wachtenden was groot en minder vredelievend dan de brengrers van de goddeloze boodschap.¹⁵⁵

Het was niet verwonderlijk dat de Dageradianen door het debat en de confrontatie op te zoeken op de nodige weerstand stuitten. Er was een toenemende repressie, niet alleen door de katholieken in vooral het zuiden van het land en door de RKSP, maar ook door de regering. Vooral de kabinetten-Ruijs de Beerenbrouck III (1929-1933) en -Colijn II (1933-1935) namen voor vrijdenkers ongunstige maatregelen. In 1933 vaardigde de regering naar aanleiding van de muiterij op de Zeven Provinciën en de machtsovername in Duitsland door Hitler het zogenaamde 'ambtenarenverbod' uit: zij verbood ambtenaren lid te zijn van een breed spectrum aan 'linkse' organisaties, waaronder de Communistische Partij Holland, de SDAP en De Dageraad.

Uit recent vrijgekomen bronnen van de toenmalige Centrale Inlichtingen Dienst blijkt dat de overheid De Dageraad, de Bond van Proletarische Vrijdenkers en de Vrije Jeugd Organisatie nauwlettend in de gaten hield.¹⁵⁶ De dienst blijkt zeer goed op de hoogte te zijn geweest van wat er gaande was in linkse en in vrijdenkerskringen. Vanaf 1935 voegden de NSB en het Zwart Front zich bij de tegenstanders van de 'mantelorganisatie' van de vrijdenkers. Hun knokploegen terroriseerden de bijeenkomsten van De Dageraad, met geschreeuw en met knuppels.

Felle protesten in een tijd van autoritaire regimes (1932-1940)

Een van de eerste grote acties van De Dageraad tijdens het interbellum vond plaats rond het Concordaat tussen de paus van Rome en de fascistische leider Mussolini in 1929. Aanvankelijk bestond er onder de vrijdenkers sympathie voor Mussolini vanwege diens openlijk beleden atheïsme, maar na de machtsovername van de Italiaanse fascistten in 1924 en de moord op de sociaaldemocraat Mateotti sloeg die sympathie om in afkeer. *De Vrijdenker* schreef: 'Fascisme is een in de mens aanwezig driftleven dat zich uitleeft via collectieve waanideeën.'¹⁵⁷

De corporatieve staat van Italië was voor de paus een goed compromis tussen het kapitalisme en het communisme. Later schreef de prominente vrijdenker Jacques Rees (pseudoniem van Martin Paulissen, 1912-1987) in de brochure *Rome en de dictatuur* (1953): 'Hoewel Pius XI in de twintiger jaren het fascisme niet in het bijzonder aanmoedigde, benaderde hij het zo dicht dat men bijna geen onderscheid kon merken. Op 20 december 1926 verklaarde hij dat Mussolini door de Voorzienigheid gezonden was.'¹⁵⁸ Toen de paus en Mussolini in 1929 elkaars bestaansrecht erkenden in een Concordaat, werden de vermoee-

dens van De Dageraad bevestigd. Het HB van de Dageraad vond dat actie geboden was tegen het verbond. Voorzitter Hoving reageerde op 29 september van dat jaar tijdens een radiotoespraak opgenomen in een druk bezocht Tuschinki met de woorden: 'De katholieke kerk is als zodanig medeplichtig aan de misdaden die Mussolini jegens zijn tegenstanders heeft begaan, en nog steeds begaat'.¹⁵⁹

De Zeven Provinciën

Een tweede actie kwam voort uit onvrede met het optreden van de Nederlandse regering tijdens de munterij in de Indische wateren op het opleidingsschip 'De Zeven Provinciën' in februari 1933. Onder de muiters bevonden zich volgens de regering matrozen die behoorden tot de nationalistische beweging in Nederlands-Indië, die streefde naar onafhankelijkheid. Na enkele waarschuwingen werd De Zeven Provinciën gebombardeerd.¹⁶⁰ Heel politiek Nederland was in rep en roer. In de Tweede Kamer reageerden de meest favoriete partijen van De Dageraad – de Onafhankelijke Socialistische Partij en de Revolutionair Socialistische Partij – fel op het regeringsoptreden. Ook de christensocialisten onder aanvoering van Bart de Ligt ageerden vanuit hun anti-imperialistische visie tegen het bombardement op De Zeven Provinciën. Dageraadiaan Jef Last (1898-1972) protesteerde met het satirische gedicht 'De Nieuwe Zevensprong', waarin hij 'de kleine, vertrapte, bruine man' verdedigde tegen het blanke gezag.¹⁶¹

Spaanse burgeroorlog

Een volgende uitdaging voor de vrijdenkers was de burgeroorlog in Spanje, waar in 1936 generaal Franco in nauwe samenwerking met de fascistische Falange een opstand was begonnen tegen de republikeinse regering. In nationalistisch Spanje zagen de Dageradianen alle typisch katholieke, bijgelovige en kapitalistische uitwassen belichaamd. Tegelijkertijd werd in Spanje voor het eerst de secularisatie van bepaalde sectoren in de maatschappij zichtbaar. De rooms-katholieke kerk en de grootgrondbezitters verzetten zich met hand en tand tegen elke moderniteit. Het leidde tot een afschuwelijke burgeroorlog waarin de nationalistische opstandelingen werden gesteund door Italië en Duitsland. De Internationale Brigades stormden toe om de (linkse) republiek te helpen.

De katholieken in Nederland steunden Franco, de vrijdenkers de wettige regering van het Volksfront. Het HB van De Dageraad belegde groots opgezette 'protestmeetings', zoals op maandag 11 januari 1937 op De Ruyterkade in Amsterdam.¹⁶² De Dageraad vormde een 'Comité van actie tegen terreur', dat onder meer in Rotterdam een 'Groote Open-

bare Vergadering' organiseerde met de anarchist Albert de Jong, de marxist A.S. de Leeuw en de voorzitter Jan Hoving. Omdat men bang was voor justitie, werden ook 's nachts protestvergaderingen belegd tegen het Franco-regime. Voor de sympathisanten van het Spaanse Volksfront was de overwinning van Franco een bittere ontgoocheling.¹⁶³

Protest tegen nazisme en antisemitisme

In de jaren dertig leek de bedreiging van het nationaalsocialisme en het antisemitisme voor velen veel dichterbij dan die van het stalinisme. Dat gold zeker voor de vrijdenkers, die de rechten van de mens en vooral de vrijheid van meningsuiting hoog in het vaandel hadden staan. Het atheïstische communisme was voor de meerderheid van de Dageradianen veel minder bedreigend. De meeste acties van De Dageraad in de jaren dertig waren gericht tegen het nationaalsocialisme en het antisemitisme in Duitsland, en het antisemitisme in de Sovjet-Unie. Op verschillende manieren getuigden dageradianen van hun bezorgdheid om en afschuw van het totalitaire karakter van het naziregime en de Jodenhaat in Duitsland, en wel via het Comité van Waakzaamheid, in *De Vrijdenker*, door radioredes bij de VRO van onder anderen Hoving en tijdens massale protestmeetings die door het HB van De Dageraad georganiseerd werden. Annie Romein-Verschoor noemt in haar memoires onder de initiatiefnemers van het Comité van Waakzaamheid – dat was gericht op de politieke ontwikkelingen in Duitsland en Spanje – de volgende leden of sympathisanten van De Dageraad: Bart de Ligt,¹⁶⁴ Oene Noordenbos, Henk Pos, haar man Jan Romein en haarzelf.¹⁶⁵ Bij het organiseren van demonstraties werkten leden van het Comité samen met De Dageraad – in ieder geval in Amsterdam. De Dageraad riep in deze jaren iedereen op tot samenwerking, ook met de katholieken. Een gemeenschappelijk front tegen het oprukkende nationaalsocialisme ging boven de kwestie van geloof en ongeloof.

De VRO was een geschikte spreekbuis voor De Dageraad om zijn ideeën over het nationalisme, het racisme en de totalitaire staat zoals gezegd voor een breder publiek te ontvouwen. Leo Polak deed het met de toespraak 'De grote kentering en de nieuwe taak'.¹⁶⁶ Jo de Haas gaf zijn boodschap de titel mee: 'Licht door alle duisternisse heen'.¹⁶⁷ Maar de meest invloedrijke radioredes werden gehouden door de voorzitter van het hoofdbestuur Jan Hoving. Op 8 oktober 1934 was het onderwerp van zijn toespraak 'Jodenhaat is mensenhaat': 'Heden weet men, dat er geen onveranderlijke raskenmerken bestaan'. Hoving sprak wel over kenmerken die door de omgeving waren gedetermineerd. Joden werden eeuwenlang veroordeeld tot het verrichten van sluikhandel. 'De vrijden-

kers-beweging heeft besloten in deze haar plicht te doen. Voor haar geldt stand noch ras. Voor haar geldt slechts de mensch en zijn werk'. En in de tweede rede heette het: 'Helaas, toen het christendom eindelijk de heerschende religie was geworden, woedde het tegen de joden en ketters precies op dezelfde wijze, als waarop tegen hen de Romeinen gewoed hadden'. Hoving – en hij niet alleen – roemden de prestaties van grote joodse geleerden en kunstenaars in de geschiedenis.¹⁶⁸ Op 5 oktober 1935 sprak Hoving opnieuw met een herhaling van zijn rede over het antisemitisme tijdens een protestvergadering in de grote zaal van de Diamantbeurs in Amsterdam, waar ook Constandse en Schermerhorn spraken.¹⁶⁹

In 1936 voerden behalve Hoving ook Louis Fles en Antonie Börger het woord over de gevaren van het nazisme en antisemitisme. En dat ging door tot het einde van dat jaar, toen de VRO uit de ether gehaald werd. In *De Vrijdenker* verschenen vanaf 1933 steeds meer artikelen over de gebeurtenissen in Duitsland en werden lezers opgeroepen om vergaderingen bij te wonen 'tegen de antisemitische volksvergiftiging' (oktober 1934). Meerdere artikelen werden geïllustreerd met foto's van pogroms in Oost-Europa, vooral in de Oekraïne. Zelden of nooit treft men er foto's aan van antisemitisme in Duitsland (terwijl daar toch genoeg voorbeelden van waren), vermoedelijk uit angst voor een totaalverbod door de overheid op *De Vrijdenker* en *De Dageraad*.

Ten slotte leverde *De Dageraad* zijn aandeel in de organisatie van de vele demonstraties tegen het fascisme en antisemitisme in de grote steden in de periode 1933-1939. In Amsterdam werden deze meestal gehouden in Krasnapolsky of de Koopmansbeurs. In Rotterdam in Scala of het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen, zoals in 1935 onder de titel: 'Moet de Jood weer in het Ghetto worden teruggedreven? Een protest vergadering tegen de Jodenvervolgingen'. In het strooibiljet voor deze bijeenkomst werd sterk geappelleerd aan het engagement van de toekomstige omstanders: 'Dan mag niemand zwijgend dulden dat vlijtige en intelligente mensen alleen omdat zij Joden zijn vervolgd worden en verjaagd, uit beroepen, die voor anderen open zijn'.¹⁷⁰ De demonstraties lokten onherroepelijk reacties uit. Menig vrijdenker was dan ook niet verbaasd dat de NSB op tegenmaatregelen broedde.

Vrijdenkersethiek

Al sinds de oprichting van *De Dageraad* lag de basis van de vrijdenkersethiek niet bij een hogere macht of buiten de mens, maar in de menselijke natuur. Leo Polak sprak in 1932 van 'Natuurwet, denkwet en

zedewet'. Hij stelde de autonomie van de menselijke rede boven de christelijke openbaring. Met 'rede' doelde hij zowel op hij logische redenatie als morele gezindheid. De mens was volgens hem in staat om met het verstand de regels te achterhalen die hem hielpen om ethisch verantwoord te handelen.¹⁷¹ Voor vrijdenkers lag het antwoord op actuele ethische vraagstukken als geboorte en dood, opvoeding, seksualiteit, euthanasie en crematie altijd in de rede en het geweten van de mens. Sprak de christelijke openbaring over beloning als gevolg van goed gedrag, vrijdenkers daarentegen gingen uit van de natuur, het innerlijk van de mens. De menselijke mens behoefde geen beloning, nu niet en in de hemel niet.

Seksualiteit

Vrijdenkers waren vooral in de periode van de oprichting in 1881 nauw betrokken bij de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB). Twee van de drie oprichters waren lid van De Dageraad: de links-liberaal C.V. Gerritsen (echtgenoot van Aletta Jacobs) en de oprichter van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond, B.H. Heldt. De Bond onderschreef de analyse van de Engelse econoom Malthus, die in *Essay on the principles of population* (1798) had voorgerekend dat de bevolking exponentieel groeit (2-4-8-16 enz.) en niet rekenkundig (1-2-3-4 enz.). Dit zou in de toekomst voor onoverkomelijke problemen zorgen, want de bestaansmiddelen namen rekenkundig toe. De NMB stond echter niet achter de oplossing van Malthus, onthouding, maar stimuleerde het gebruik van voorbehoedsmiddelen. De Dageraad steunde dat van harte, gezien de reclame in *De Vrije Gedachte* voor 'ovalen, vrouwensputten, canules, ringen etc.'¹⁷² De achtereenvolgende organen van De Dageraad respectievelijk De Vrije Gedachte in de twintigste eeuw zouden die reclame blijven opnemen, hoewel de band van de NMB met de vrijdenkersbeweging wat losser werd. De NMB gaf vanaf 1904 het tijdschrift *Het gelukkig huisgezin* uit, dat in 1928 werd voortgezet onder de naam *Verstandig Ouderschap*.¹⁷³

De NMB richtte plaatselijke afdelingen op met consultatiebureaus, zoals het Aletta Jacobshuis in Amsterdam, waar spreekuur gehouden werd voor zwangere vrouwen en vrouwen die juist niet zwanger wilden worden. De bekende vrijdenker Jan Rutgers en zijn vrouw Mietje Hoitema waren stimulerende personen in Rotterdam. Veel vrouwen kwamen naar het spreekuur van de consultatiebureaus. Rutgers gaf gratis hulp aan meisjes en vrouwen uit de arbeidersklasse.¹⁷⁴ De Duitse bezetter hief de NMB onmiddellijk na de invasie op. De Bond paste helemaal niet in de bevolkingspolitiek van het nazisme: hoe meer Germaan-

se kinderen immers hoe beter dat was voor het Groot Germaanse Rijk en dus voor Europa. In 1946 kwam de Bond terug onder de naam Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH).

Opvoeding en moraal

Een speerpunt van de vrijdenkersbeweging was het vraagstuk van opvoeding en onderwijs in samenhang met een ongodsdienstige moraal. Domela Nieuwenhuis stelde opvoeding zelfs boven de armoedekwestie. Hij bezocht regelmatig landelijke en internationale congressen, op momenten dat hij niet zelf in het HB van de De Dageraad zat vaak met een bestuurslid (zoals Willem Havers).¹⁷⁵ Op de internationale congressen hield Domela Nieuwenhuis vaak lezingen over opvoedkundige thema's.

De toonaangevende man binnen de vrijdenkersbeweging op het gebied van opvoeding, onderwijs en moraal was echter zonder twijfel de hier ook vaak genoemde A.H. Gerhard. Hij was de leidende figuur in de Weezenkas en de Vereniging voor Libertair Onderwijs en redacteur van het maandblad *Opvoeding en moraal*.¹⁷⁶ Het was voor de vrijdenkers zonneklaar dat in de opvoeding de kiem gelegd moest worden voor een humanistische en atheïstische opvoeding. Ze bedoelden daarmee een opvoeding zonder geloofsdogma, zonder bijgeloof en onder de weldadige bescherming van de menselijke rede. Gerhard zag hierbij twijfel als een wezenlijk kenmerk van de opvoeding in het vrije denken, omdat volgens hem twijfel nuance creëerde en rigiditeit in de weg stond. Dogmatisch denken en cynisme waren voor hem een gruwel. In 1918 schreef Gerhard: 'Levensblijheid (...) is een bron van energie in ons maatschappelijk bestaan, in ons werk als lid der gemeenschap, ze is bovendien de grootste kracht in de opvoeding, de mildste bron van pedagogische wijsheid.'¹⁷⁷ In een artikel in *Opvoeding en Moraal* uit 1947 – een jaar voor zijn dood – schreef Gerhard dat verdraagzaamheid een onmisbare voorwaarde was voor elke levensbeschouwing.¹⁷⁸ In de Weezenkas, opgericht in 1895, zagen de Dageradianen hun pedagogische inzichten institutioneel gerealiseerd.¹⁷⁹

De bezetting (1940-1945)¹⁸⁰

De gegevens over de vrijdenkers tijdens de Duitse bezetting van Nederland zijn uitermate schaars. Bekend is dat direct na de inval van de Duitsers op 10 mei 1940 de ledenlijsten van De Dageraad op advies van het hoofdbestuur werden vernietigd. Gelet op de scherpe stellingname door de vereniging én door individuele vrijdenkers in de jaren dertig tegen het opkomende nazisme, vreesde het bestuur dat vrijdenkers onmid-

dellijk opgepakt zouden worden. Er zijn geen gegevens bekend van een verzetsorganisatie die geleid werd door vrijdenkers.

Louis Fles pleegde zelfmoord toen de nazi's Nederland binnenvielen. Anton Constandse en Leo Polak belandden in concentratiekampen in Duitsland. Constandse kwam uiteindelijk in het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel terecht. Polak stierf in Sachsenhausen in 1941. Hij werd samen met Frank van Looy en Haring-Annes op 6 oktober 1945 herdacht in een 'Memoriam' in *De Vrijdenker*. De redacteur tekende erbij aan: 'Weggelopen waren we niet, maar behoorlijk ondergedoken. Het verband bleef, zij het in kleine omvang, bewaard.'¹⁸¹ Later herinnerde Job de Klepper, een oud-bestuurslid, zich dat er in Rotterdam tijdens de oorlog geen activiteiten waren. 'Het was 's avonds donker, daarom konden we niet vergaderen.'¹⁸² Dat klinkt nogal prozaïsch, en daarom citeren we de vrijdenkster T. van Noordwijk-Van Veen: 'Die Gedanken sind frei. Dat zongen wij – een groep jongeren – met overtuiging tijdens de Tweede Wereldoorlog, als we in onze vertrouwde kring waren. En nog vaker neurieden we de wijs. Het gaf ons steun, als we weer eens geconfronteerd werden met leugens, verraad, of arrestaties van vrienden of bekenden.'¹⁸³

Spoedig herstel vrijdenkers na de oorlog (1945-1950)

Direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog herstelde de vrijdenkersbeweging zich erg snel, wellicht mede onder invloed van de erkenning dat de vrijdenkers vóór de oorlog een duidelijke antifascistische rol hadden gespeeld. Al in 1945 werden er in diverse plaatsen (onder andere Amsterdam en Rotterdam) initiatieven genomen om afdelingen op te richten en bladen te starten, waaronder *De Dageraad* in Amsterdam. Op 17 juni 1945 hield het hoofdbestuur van *De Dageraad* al zijn eerste bijeenkomst. Vrij spoedig, op 27 en 28 oktober 1945, was er een congres waar negen afdelingen en circa 1150 leden vertegenwoordigd waren. Het blad *De Dageraad* werd in oktober van 1945 omgezet in *De Vrijdenker*; het telde op 1 juni 1946 meer dan 2300 abonnees, en een jaar later waren dat er al 2645. Bekende vrijdenkers als Anton Constandse, Piet Spigt,¹⁸⁴ Martin Paulisen en Jan Gerhard Rausch waren nauw bij de redactie betrokken.¹⁸⁵

Op 6 oktober 1946 vond onder grote belangstelling de herdenking van het negentigjarig bestaan plaats in hotel-restaurant Krasnapolsky te Amsterdam. Naast het bezoeken van een kleine tentoonstelling – met brochures, affiches en foto's – kon men luisteren naar een radiorede van Constandse, uitgesproken in Utrecht. Gerhard werd voor zijn grote

verdiensten voor de vrijdenkerszaak gehuldigd en kreeg het erelidmaatschap. Ook Leo Polak werd uitvoerig herdacht.¹⁸⁶

Concurrentie van humanisten

Belangrijk voor de ontwikkeling van de vrijdenkers als vereniging was de oprichting van Humanitas in 1945, en vooral die van het Humanistisch Verbond (HV) in 1946, waarmee het moderne georganiseerde humanisme in Nederland ontstond.¹⁸⁷ De belangrijkste reden voor de oprichting van Humanitas – door mensen uit kringen van het nvv en de SDAP – was dat buitenkerkelijken voor maatschappelijke zorg in principe niet konden aankloppen bij de traditionele, vooral kerkelijke organisaties voor armenzorg en liefdadigheid. Humanitas voorzag onder meer daarin.

Het HV had een veel ruimere doelstelling, en die raakte dan ook direct aan de bestaansgrond van De Dageraad. Het Humanistisch Verbond, opgericht op 17 februari 1946, beijverde zich vooral om de onkerkelijke mensen een gelijkwaardige plaats in de samenleving te geven. Dat deed men ambitieus en met resultaat, waarbij de succesfactoren onder andere bestonden uit het niet bestrijden van de kerken én het zoeken van de dialoog met tegenstanders. Deze gematigde opstelling zal veel onkerkelijken tot het HV hebben gebracht. Kortom, er was onmiskenbaar concurrentie tussen De Dageraad en het HV, hoewel er veel dubbellidmaatschappen voorkwamen. Nog geen maand na de oprichting van het HV reageerde Anton Constandse tamelijk geprikkeld in een lang hoofdartikel in *De Vrijdenker*:

Op 17 Februari heeft zich te Amsterdam een Verbond van humanisten gevormd uit hen, die een halve eeuw geleden zich vrijdenkers of vrijgeesten zouden hebben genoemd, zonder nog atheïst te zijn. (...) Wat de leden van het nieuwe Verbond heeft bewogen, een eigen organisatie te stichten, zelfs zich niet van te voren met De Dageraad in verbinding te stellen, dat is misschien het feit, dat de naam van De Dageraad niet 'fatsoenlijk' genoeg is. Voor de één te negatief, voor de ander te strijdlustig, voor een derde te 'proletarisch', voor een vierde te 'atheïstisch'.¹⁸⁸

Aan het slot concludeert hij niettemin dat er te veel banden bestaan tussen humanisten en vrijdenkers 'om niet verheugd te zijn over de versterking der vrije gedachte door het oprichten van het Verbond'.¹⁸⁹

Vanuit historisch perspectief is het Humanistisch Verbond niet los te zien van de vrijdenkerstraditie in de brede betekenis van het woord. Baars memoreert dat het Jaap van Praag – medeoprichter en boegbeeld

van het HV – zelf was die dit standpunt een en andermaal verkondigde.¹⁹⁰ Diezelfde Van Praag had overigens in 1946 een negatieve kijk op de vrijdenkers, die waarschijnlijk ook binnen het HV breed gedragen werd. Hij verweet hun gebrek aan intellectueel niveau, en eenzijdig ageren tegen de huichelarij van de kerken. Hij vond dat ‘een vrij goedkoop gedoe, beperkt en achterhaald. Het was allemaal negentiende-eeuws, (...) te negatief en te celebraal’.¹⁹¹

Op de vraag of De Dageraad nog wel nodig was nu er een HV bestond, antwoordden veel vrijdenkers instemmend. Ze vonden het HV niet strijdbaar genoeg tegenover de kerken en de godsdienst, en misten het principiële atheïstische geluid. Maar er waren ook veel vrijdenkers die de noodzaak aangaven van een brede en actieve samenwerking met de humanisten, en daarom zelfs aandrongen op een fusie met het HV. De vereniging pareerde dat door in het ledenblad te stellen: ‘vooralnog zullen zij echter hebben te bedenken dat zij in veel opzichten een radicaler standpunt innemen, dan het Humanistisch Verbond wil en kan doen’. Ze adviseerde hun dan ook om een dubbellidmaatschap aan te gaan.¹⁹² Een advies dat door een aanzienlijk aantal vrijdenkers werd opgevolgd, onder wie Oene Noordenbos, Henk Pos, Anton Constandse, Jan en Annie Romein, en Piet Spigt. Dankzij het feit dat kopstukken als Spigt en Constandse van beide bewegingen deel uitmaakten, is het nooit tot wederzijdse onaangenaamheden gekomen en kwam het in latere jaren tot vormen van samenwerking.¹⁹³

Geleidelijke achteruitgang en zoeken naar een nieuwe koers (1950-1968)

Tot in het midden van de jaren zestig zien we een geleidelijke achteruitgang in ledental en activiteiten, mede door de concurrentie van het HV en de ingezette vergrijzing van het ledenbestand. Deze omstandigheden gaven een voorzichtige impuls om vernieuwingen door te voeren, wat in 1953 leidde tot een ingrijpende herziening van de beginselverklaring:

De Dageraad stelt zich ten doel de bevordering van de vrije gedachte, tot verdieping en verbreding van 's mensen besef op alle gebieden des levens.

Zij plaatst zich daarbij op wetenschappelijke grondslag, daarbij steunend op het vrije onderzoek. Daarom verwerpt en bestrijdt zij ieder dogmatisme, beseffend dat er voor de rede geen absolute waarheden stand kunnen houden.

Het is opvallend dat het begrip 'atheïsme' niet genoemd werd. Het is onduidelijk of de vereniging hiermee bewust of onbewust reageerde op de kritiek uit de samenleving dat ze te atheïstisch zou zijn. Wel werd de klassieke wetenschappelijke grondslag van het vrijdenken gehandhaafd.

Tegelijkertijd hield het hoofdbestuur in 1953 een referendum onder de leden over de grondslag van het vrijdenken, de wijze van propaganda voeren en de prioritering van de activiteiten. Achterliggende gedachte was dat een gideonsbende natuurlijk ook te klein kon worden: overleven was het parool, en een minder felle toon zou wellicht beter overkomen. In het referendum antwoordden 408 respondenten bevestigend op de vraag of zij een 'kameraadschappelijke en sympathieke verhouding tot het Humanistisch Verbond' voorstonden. Slechts 41 vrijdenkers waren daartegen (34 blanco stemmen). De meerderheid van de leden wilde ook een minder atheïstische inslag in de openbare verklaringen. Het hoofdbestuur trok vervolgens de conclusie om beter te gaan samenwerken met het HV.¹⁹⁴ Enige jaren later voerde men een paar veranderingen door die pasten bij de nieuwe koers. Zo kreeg in 1957 het verenigingsblad *De Vrijdenker* de nieuwe naam *Bevrijdend Denken*. De naam van de vereniging werd in 1958 veranderd van De Dageraad in De Vrije Gedachte (hierna ook DVG).

Honderdjarig bestaan van De Dageraad

Intussen werd het eeuwfeest in het weekend van 5 tot en met 7 oktober 1956 op uitbundige wijze gevierd in hotel Krasnapolsky te Amsterdam. Een memorabele activiteit was de grote ontvangst van de vereniging door het gemeentebestuur van Amsterdam op het stadhuis, waarbij de buitenlandse gasten, de pers, het bestuur en ten hoogste één afgevaardigde van elke afdeling aanwezig waren.

Op de officiële herdenkingsbijeenkomst van het honderdjarige bestaan op de zondagochtend spraken leden als Jan Romein en Jacques Presser, en werd het jubileumboek *Bevrijdend denken* gepresenteerd. Bé Kooker, meer dan vijftientig jaar als administrateur en secretaris 'de ruggengraat' van de vereniging, was een van de drie benoemde ereleden. Aansluitend vond er een kranslegging plaats bij het monument van Domela Nieuwenhuis op het Haarlemmerplein te Amsterdam.¹⁹⁵

Dat ondanks of juist dankzij die festiviteiten er op hoog niveau over het voortbestaan van De Dageraad werd gesproken, blijkt uit een interview uit 1989 met Piet Spigt, waarin hij een opmerkelijke onthulling deed. Terwijl hij, Spigt, samen met Oene Noordenbos (1896-1978),¹⁹⁶ op dat moment voorzitter van De Dageraad, het honderdjarige bestaan

van De Dageraad voorbereidde, zouden ze een plan hebben bedacht om na de viering het dringende advies aan de vereniging te geven om en bloc toe te treden tot het HV, als een soort linkervleugel. Het plan lukte niet: 'De echte sectariërs, de harde kern, wilde gewoon niet in een grote beweging zitten', aldus Spigt.¹⁹⁷ In 1959 trad Spigt toe tot het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond als opvolger van Constandse, en droeg Noordenbos het voorzitterschap over aan Jan Gerhard Rausch.

Rausch, van 1959 tot 1978 voorzitter, paste als felle atheïst volledig in de natuurwetenschappelijke traditie van De Dageraad. Hij bestreed vooral, ook op de radio, alle vormen van bijgeloof zoals occultisme, astrologie, et cetera. Hij was filosofisch sterk, sprak en schreef meerdere talen en was geliefd in de internationale vrijdenkerskring.¹⁹⁸

Ouderenzorg en samenwerking met het HV

Dat de vrijdenkers en de humanisten ondanks de verschillen al vroeg op praktisch vlak gingen samenwerken, blijkt uit de oprichting in 1949 van de A.H. Gerhard-Stichting. Dit was een initiatief van De Dageraad met Spigt als medeoprichter, gesteund door het HV, met het doel te komen tot een 'pensionhuis' voor onkerkelijke en buitenkerkelijke ouderen in Nederland. Na tien jaar strijd en invechten in de verzuilde zorg voor ouderen, werd op 8 april 1959 in de nieuwe tuinstad Slotermeer in Amsterdam Nieuw West het eerste humanistische huis voor ouderen geopend: het A.H. Gerhardhuis.¹⁹⁹

Overbevolking en andere maatschappelijke thema's

Het belangrijkste medium voor de leden om met elkaar te discussiëren en de standpunten naar buiten te brengen was het regelmatig – veelal wekelijks – verschijnende ledenblad: *De Vrijdenker* (1945-1958) en later *Bevrijdend Denken* (1959-1963). In het ledenblad, maar ook binnen de vereniging, bijvoorbeeld op de zondagochtendlezingen, werd er behalve over filosofische en organisatorische onderwerpen ook volop gesproken over maatschappelijke thema's.

Onderwerpen die in de periode 1945-1965 vaak voorkwamen: de bevrijding van de vrouw, het jeugdvraagstuk, wantoestanden in de Kerken, onderwijs, crematie, euthanasie, de atoombom en kernenergie, Koude Oorlog en oorlogspsychose, antimilitarisme, Spanje en Franco, misdaad en straf, godslastering, islam, zionisme, humanisme en milieu, oorlog en vrede, mensenrechten (vooral vrije meningsuiting), dekolonisatie (Indonesië, Algerije en Vietnam), apartheid en de volkstelling.²⁰⁰

Als er één kwestie direct na de oorlog is geweest die de gemoederen van de vrijdenkers heeft beziggehouden, dan is dat wel het probleem

van de overbevolking. Voor velen in Nederland was dit vraagstuk niet een bijzonder groot probleem. Deze situatie werd in *De Vrijdenker*, veelal door Anton Constandse, wél als buitengewoon ernstig beschreven. Hij sprak over 'onverantwoorde gezinsuitbreiding' en van 'vandalisme der kinderen' ten gevolge van die uitbreiding. Overbevolking zou onherroepelijk leiden tot een catastrofe voor natuur en milieu. De oorzaak van alle ellende lag volgens de vrijdenker bij de huwelijksmoraal van het christendom, en in het bijzonder van de katholieke kerk.²⁰¹ Bij dit onderwerp kwam tegelijkertijd een aantal issues aan de orde die vrijdenkers zeer aan het hart gingen: vrouwenemancipatie, seksuele moraal en natuurlijk bestrijding van de kwalijke invloed van de kerken. Samenwerking met de NVSH lag natuurlijk voor de hand. In groten getale werden vrijdenkers lid van de NVSH. Gé Nabrink, Anton Constandse en Wil Storm werden actief bestuurslid binnen de NVSH en ontplooiden de ene activiteit na de andere op het terrein van de voorlichting. Ze speelden een dusdanige rol dat er wel gesproken werd over de NVSH en De Dageraad en later De Vrije Gedachte als 'zusterorganisaties'.²⁰²

Opleving en stabilisatie (1968-1980)

Begin jaren zestig was de vereniging meer slapend dan levend. Het aantal leden was fors teruggelopen en de activiteiten van de vereniging waren zeer beperkt. Zo kende Amsterdam in 1962 slechts 169 leden: een dieptepunt. Ook aan de zeer regelmatige veranderingen in titel, frequentie én uiterlijke vorm van het verenigingsperiodiek kan de stagnatie van de vereniging goed worden afgelezen. Na een periode (1945-1958) van wekelijks verschijnen van *De Vrijdenker* volgden in de daaropvolgende tien jaar drie verenigingsbladen elkaar op: *Bevrijdend Denken* (1959-1963), *Ratio* (1964-1965) en *Rede* (1964-1970). Deze bladen kwamen minder vaak en onregelmatig uit, en de uitvoering oversteeg amper het niveau van de toen gebruikelijke gestencilde folders op grijs papier.

In de tweede helft van de jaren zestig kwamen in de westerse wereld jongeren massaal in opstand tegen de wereld zoals die 'gemaakt' was door de oudere generaties. Zij riepen om democratie, medezeggenschap en inspraak, klaagden autoritarisme aan, protesteerden tegen de Vietnam-oorlog, schiepen een eigen cultuur rond popmuziek, flowerpower en seksuele bevrijding.²⁰³ In het kielzog daarvan kende de vereniging aan het eind van de jaren zestig een kleine en korte opleving. Er kwamen relatief veel nieuwe en vooral jonge en goed opgeleide jongeren

binnen, die voor nieuwe impulsen zorgden. Dit had twee belangrijke oorzaken.

Ten eerste sloten jongeren zich aan bij deze oude beweging, omdat die van oudsher het antimilitarisme en scepticisme ten opzichte van de autoriteiten hoog in het vaandel had staan. Zo bleek het ideeëngoed van een vrijdenker bij uitstek als Anton Constandse weer zeggingskracht en relevantie te bezitten.²⁰⁴ In het blad *Dageraad*, dat in Amsterdam uitkwam, werd in 1966 enthousiast gereageerd op de acties van Provo, en tegelijkertijd negatief op het optreden van de Amerikaanse kardinaal Spellmann. Deze had namelijk een fel offensief geopend tegen de voorstanders van abortus, het niet-bidden op school en de vrouw in het priesterambt.²⁰⁵ De vrijdenkers deelden op verschillende manieren – in het verenigingsorgaan, in lezingen en in brochures – de kritiek van de provo's op het autoritaire optreden van politie, justitie en bestuurders. Maar er werd ook gewaarschuwd tegen de zogeheten asfaltjeugd, de nozems en de 'redeloze' massa. De jeugd en volwassenen dienden zich altijd te laten leiden door de rede en nooit door emoties en geweld.²⁰⁶

De tweede oorzaak van de opleving was dat de vrijdenkers op 13 oktober 1967 de omroepzendtijd op de radio terugkregen die hun in 1936 ontnomen was: om de veertien dagen op vrijdag, tien minuten, van 18.20 tot 18.30. Dat men er zin in had, blijkt wel uit de opdracht die de radiocommissie meekreeg: 'het programma zal moeten bestaan uit felle, actuele en wat provocerende uitzendingen'. Anton Constandse, Jan Gerhard Rausch en Fries de Vries stelden in de uitzendingen het thema godsdienst en atheïsme in verschillende toonaarden aan de orde. Daarnaast was er ook ruimte voor de politieke en culturele actualiteit.²⁰⁷ In 1971 kreeg men ook zeer beperkte zendtijd – één uur per kalenderjaar – op de televisie. De relevantie daarvan kon voor de vereniging, ook gezien het late uitzenduur, niet groot zijn.

De onderwerpen die de vrijdenkers in de ether, in het blad en de vereniging aanpakten, volgden de maatschappelijke trends in die tijd. Het waren thema's als mensenrechten, individuele zelfbeschikking, seksualiteit, abortus, anticonceptie en euthanasie. Onderwerpen die te maken hadden met de (vooral katholieke) kerk en godsdienst bleven ook duidelijk aanwezig.²⁰⁸

Stabilisatie en richtingendiscussie

Vanaf het eind van de jaren zeventig zien we in De Vrije Gedachte globaal twee gelijktijdige ontwikkelingen. Aan de ene kant was er een accentverschuiving naar het atheïsme als leidend beginsel binnen het vrij-

denken, en aan de andere kant het opzetten en in stand houden van een eigen infrastructuur, waarbij ook samenwerking met humanistische organisaties werd gevonden.

De verschuiving naar het atheïsme is goed waarneembaar in de nieuwe beginselverklaring, die tegelijk met de nieuwe statuten en een veranderde verenigingsstructuur in 1978 werd vastgesteld. Volgens de nieuwe beginselverklaring stelde DVG zich ten doel:

het bevorderen van het vrijdenken. Zij verstaat onder vrijdenken een humanistisch-atheïstische levenshouding, die gebaseerd is op:

Redelijk – door de rede geleid – leren kennen van de werkelijkheid volgens wetenschappelijke methoden, vrij van dogmatisme, maar gebonden aan principes van toetsing en bewijsvoering;

Zedelijk – onder eigen verantwoordelijkheid – handelen naar normen die voortkomen uit het redelijk denken, uit solidariteit met de medemens en uit het besef van de eindigheid en onherhaalbaarheid van het leven van het individu.²⁰⁹

Zo kleurt het atheïsme deze herziene beginselverklaring van 1978. In hoeverre vrijdenken noodzakelijkerwijs atheïsme impliceert, is in de geschiedenis van het vrijdenken niet onomstreden; zie hiervoor de bijdrage van Derkx in dit boek. Maar ook was die spanning in 1978 duidelijk waarneembaar. Zo werd de beginselverklaring wel vastgesteld, maar de toelichting daarop van Paul Hopster, bestuurslid in de periode 1976-1987, riep zoveel discussie op, dat besloten werd een speciale werkgroep (waarin zitting hadden Hopster en Jan Vis) de opdracht te geven een nieuwe toelichting te schrijven. Na acht (!) jaar verscheen die toelichting, waarin aan ieder begrip uit de verklaring een afzonderlijke beschouwing was gewijd. Uit de verantwoording bij het stuk blijkt overduidelijk dat de opvattingen – juist ook rond het begrip atheïsme – sterk uiteen liepen: onder het kopje atheïsme werd gesteld: ‘Vrijdenken is atheïstisch, maar vrijdenken is niet gelijk te stellen met atheïsme’.²¹⁰

Ook Paul Cliteur, in die periode een actieve vrijdenker, signaleerde in de beginselverklaring en in de toelichting uit 1986 dat er sprake was van ‘de enorme spanning (...) waarin zich het huidige vrijdenken binnen de vereniging bevindt’. Hij onderscheidde op dat moment twee richtingen binnen de vereniging. De eerste was de zogenaamde rationalistische stroming van vooral de oudere leden, aangevoerd door Hopster, die de nadruk legde op godsdienstkritiek en op het wetenschappelijk denken, en vooral werd gevoed door de Verlichting en vrijdenkersvoorlopers als Constandse, Leo Polak, Jan Hoving. De tweede was een stroming met

manifest daarin voorzitter Vis en de door hem geworven nieuwe leden, die het rationalisme zwaar bekritiseerde en vooral gepreoccupeerd was met elke vorm van wat men machtsdenken noemde; deze stroming had duidelijk wortels in een romantisch verzet tegen technologie en rationaliteit.²¹¹

Onderzoek, afkalving en samenwerking met humanisten (1980-heden)

De laatste vijftientig jaar van De Vrije Gedachte kan omschreven worden als een periode van aandacht voor onderzoek, afkalving van de vereniging in aantal leden en toenemende onzichtbaarheid in de samenleving, maar ook van samenwerking met humanistische organisaties. Wellicht is het vrijdenkersgevoel in de jaren tachtig goed te begrijpen met de volgende woorden van Constandse:

Ik heb een sterke behoefte om autonoom te zijn, zelfbeschikkend. En dat wordt voortdurend belaagd door al die dingen waar ik me tegen keer. Wat ik doe is niet een pure intellectuele oefening, een genoegen. Het is heel verbonden met een stuk levensinstinct. Ik sta tegenover niets neutraal.

Het motto 'ik sta tegenover niets neutraal' geeft goed weer onder welke noemer de vrijdenkers zichzelf in de jaren zeventig en tachtig wilden scharen, zoals aangegeven in het voorwoord van de bundel *Vrijdenken. In niets neutraal* uit 1987. De bundel bevat een ruime keuze van artikelen uit de jaargangen 1971-1985 van het maandblad *De Vrije Gedachte* en geeft een goede indruk van de thema's waar de vrijdenkers in die periode mee bezig zijn geweest.²¹²

Vereniging: wijziging in structuur en huisvesting

Per mei 1978 wijzigde de structuur van DVG sterk. In plaats van de op de negentiende eeuw gebaseerde gedachte van getrapte vertegenwoordiging van de leden via de afdelingen naar de bestuurs- en beleidsorganen kwam er voor de vereniging één Centraal Bestuur (CB). Alle leden kregen discussie- en stemrecht op de algemene jaarvergadering, zonder de tussenkomst van afdelingsbesturen. Dat het CB hierdoor wel erg veel macht kreeg, zonder veel weerwoord tussen de jaarvergaderingen in, bleek later nogal wat problemen op te leveren, zeker bij een solistisch opererende voorzitter als Jan Vis.

In 1979 betrok de vereniging eigen huisvesting in Rotterdam, met een eigen boekerij, uitgeverij, administratieruimte, et cetera. De jaarlijkse, vrijwel uitsluitend landelijke, activiteiten centrerden zich sindsdien rond activiteiten als studieconferenties, lezingen – onder andere de bekende Constandselezingen – en cursussen. Daarnaast verzorgde men het maandblad en de radio- en tv-uitzendingen.

Media

Uitgeverij De Vrije Gedachte was in de jaren zeventig en tachtig een vrij actief onderdeel van de vereniging; in 1981 vermeldde de fondslijst twee boeken en tien brochures. Een bekende titel is Constandses *Grondgedachten van atheïsme*, een herdruk van het oorspronkelijke werk uit 1926. In dit boek probeerde Constandse naast het geven van een systematische uiteenzetting van de beginselen van het atheïsme – waarin de strijd tegen het christendom niet ontbreekt – vooral het atheïsme als een positief humanisme te definiëren.²¹³

Een van de brochures is afkomstig van Martin Paulissen, onder de titel *De levenskijk van een vrijdenker* uit 1981, en verscheen ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van DVG. Paulissen was landelijk voorzitter in 1950-1954 en 1972-1974. Zijn tekst gaat niet in op de filosofische en historische aspecten van het vrijdenken, maar laat in eenvoudige maar duidelijke taal zien hoe een vrijdenker aankijkt tegen thema's als leven en dood, de plaats van de mens in de samenleving, opvoeding, de man-vrouwrelatie, seksualiteit, ouderdom, vrijheid, verantwoordelijkheid, de zin van het leven, et cetera.

Humanistisch Studiecentrum Nederland

De Vrije Gedachte was in 1979 – naast het HV en Humanitas – een van de drie organisaties die aan de basis stonden van het Humanistisch Studiecentrum Nederland (HSN). Het HSN stelde zich ten doel om, uitgaande van humanistische beginselen, een wetenschappelijk verantwoorde bijdrage te leveren aan de meningsvorming en discussie over vraagstukken van filosofische, levensbeschouwelijke en maatschappelijke aard. DVG steunde dit omdat ze het doel erg belangrijk vond, maar zelf voor dit soort activiteiten te klein was.

Diverse leden, zoals Paul Hopster, Paul Cliteur, Jan Vis en André van Well, werkten actief mee aan de werkgroepen, secties en rapporten. In de jaren tachtig verschenen er rapporten over thema's als arbeid, familie, prostitutie en minderheden. Zeer tot de spijt van DVG werd eind jaren negentig de financiële steun voor het HSN door de humanistische organisaties gestaakt, waarna het in 1999 formeel werd opgeheven.

Het 125-jarig bestaan

Het 125-jarig bestaan van de vrijdenkersbeweging werd op 11 oktober 1981 in Arnhem gevierd in aanwezigheid van 150 personen. Landelijk voorzitter Jan Vis kreeg daarbij het gedenkboek *125 jaar Vrijdenken* uitgereikt. Anton Constandse wees in zijn toespraak op de voorhoedefunctie van De Vrije Gedachte, waarvan de invloed op vele terreinen merkbaar is geweest: 'Wij hebben altijd gestreden voor een gemeenschap zonder oorlog, zonder vervolging en discriminatie, voorgelijke rechten etc. Onze aanhang is beperkt, maar de doelstellingen [zijn] wijdverbreid.'²¹⁴

Erelid Anton Constandse (1899-1985)

Op 21 maart 1985 overleed te Den Haag op 85-jarige leeftijd de publicist, humanist, libertijn, maar vooral de vrijdenker Anton Constandse.²¹⁵ Hoe belangrijk hij voor de vrijdenkers was, blijkt uit het in memoriam dat het Centraal Bestuur aan zijn erelid wijdde:

Hij was voor ons de nestor van De Vrije Gedachte, maar nog meer was hij de verpersoonlijking van de ware vrijdenker: zijn eigen baan trekkend zonder zich aan groepen of instellingen uit te leveren, zelfstandig denkend en oordelend, immer sprekend in een ongewoon heldere taal. Hij was een onvergetelijke persoonlijkheid die wij veel dank verschuldigd zijn.²¹⁶

In de jaren daarna werd hij nog diverse keren door vrijdenkers en/of geestverwanten herdacht en werd zijn werk onder de aandacht gebracht. Zo vond op 13 september 1986 in de Kleine Komedie in Amsterdam een Anton Constandsedag plaats met als thema 'Anton Constandse en de meningsvorming'. De sprekers Rudolf de Jong, Wim van Dooren, Wouter Gortzak en Bram van der Lek gingen vooral in op zijn anarchistische, journalistieke en maatschappelijke opvattingen.²¹⁷

Op de jaarvergadering van 1987 werd bepaald dat er jaarlijks rond 13 september een Anton Constandselezing gehouden zou moeten worden 'over een thema dat Anton na aan het hart zou hebben gelegen'. De eerste spreker was de filosoof Joop Doorman, die de vraag centraal stelde: 'Is onzin weerlegbaar?', waarbij hij vooral liet zien dat het vrijwel onmogelijk is om aanhangers van een godsdienst te overtuigen van hun ongelijk om te geloven. Tot en met 2006 zijn er 20 lezingen gehouden, met bekende sprekers als Piet Thoenes, Herman Philipse, Gé Nabrink en Maarten van Rossem.²¹⁸

In 1999 verscheen ter gelegenheid van het feit dat het honderd jaar geleden was dat hij werd geboren, de bundel *Anton Constandse. Le-*

ven tegen de stroom in. ²¹⁹ Met de negentien bijdragen van vrijdenkers, humanisten en journalisten werd een goed overzicht gegeven van Constandses ideeën en de ontwikkeling daarvan, onder andere aan de hand van thema's die hem na aan het hart lagen, zoals de Tweede Wereldoorlog, godsdienst, seksualiteit en wereldpolitiek.

Constandse was als vrijdenker erg belangrijk omdat hij voor veel vrijdenkers een 'voorbeeldige' en geïnspireerde levensvisie én levenspraktijk voorleefde. In de jaren dertig van de vorige eeuw deed hij dat met zijn ontelbare artikelen in tijdschriften als *De Vrijdenker*, *De Nieuwe Cultuur* (1927-1928) en *De Dageraad* (1936-1938), en in de jaren zestig/zeventig met zijn vele scherpe radiotoespraken voor de VPRO-radio, over de oorlog in Vietnam, over de paus, enzovoort. Een treffend voorbeeld, want met het 'leven tegen de stroom in' hadden en hebben vrijdenkers veel affiniteit.

Scheiding van Kerk en Staat

Een voorbeeld voor de gerichtheid van de vrijdenkers op studie en onderzoek was het verschijnen van het boek *Schendingen van de scheiding tussen kerk en staat* in 1998. In dit boek, uitgebracht door de Werkgroep Staat en Kerk van DVG, wordt zowel internationaal als nationaal de relatie tussen Kerk en Staat onderzocht. Voor Nederland concludeert men dat hoewel min of meer formeel er een scheiding bestaat tussen Kerk en Staat, er diverse schendingen van dat principe in vooral de domeinen gezondheidszorg en onderwijs aan te wijzen zijn. Vooral het 'achterhaalde dualistische onderwijssysteem, waar naast het openbare het bijzondere vegeeteert op staatskosten', wordt sterk afgewezen. ²²⁰

Afkalving

In 1995 trok het Commissariaat voor de Media de zendmachtiging van de Vrije Gedachte – één uur zendtijd televisie en drie uur radio per jaar – ondanks fel verzet in. Als belangrijkste reden hiervoor voerde het Commissariaat aan dat zeer kleine omroepen als DVG te veel het publieke omroepbestel versnipperden. Een helpende hand kwam er snel van de Humanistische Omroep (HOS), de uitvoerder van de zendmachtiging van het hv. De HOS ruimde binnen de eigen zendtijd plaats in voor uitzendingen waarin het vrijdenken centraal zou staan. Het Commissariaat gaf hieraan zijn voorlopige goedkeuring. Niet lang daarna formaliseerde het Commissariaat deze oplossing, waardoor structureel aan de HOS geoormerkte zendtijd ten behoeve van DVG ter beschikking werd gesteld.

Een programmacommissie werd door het Centraal Bestuur van DVG samengesteld, waaraan opvallend genoeg de voorzitter Vis, die vele ja-

ren daarvoor de enige was die in de eigen zendtijd op de buis was verschenen, ondanks aandringen niet deelnam. De kritiek van een deel van de achterban op de door de HOS geproduceerde programma's – te weinig kwam een expliciet vrijdenkersperspectief naar voren – werd door Vis overgenomen. Het bracht hem vervolgens in botsing met het bestuur van de HOS, maar óók met de eigen programmacommissie voor de media. Toen aansluitend Vis ook niet gesteund werd door het Centraal Bestuur, legde hij op 13 juli 1996 al zijn functies neer, waaronder die van voorzitter van De Vrije Gedachte.²²¹ Daarmee kwam een conflictueus einde aan het voorzitterschap van Vis, die charisma paarde aan daadkracht, maar ook solistisch opereerde.

Samenwerking met humanistische organisaties

De Vrije Gedachte was (opnieuw) een constituerende organisatie – naast Humanitas, het Humanistisch Verbond en de Universiteit voor Humanistiek – die op 25 oktober 1996 het Humanistisch Archief (centrum voor archivering en documentatie met betrekking tot het humanisme in Nederland vanaf 1850) oprichtte.²²²

In samenwerking met en deels gefinancierd door De Vrije Gedachte nam men in de jaren 2003-2005 deel aan het omvangrijke Metamorfoze-project. Hierin werden over de periode 1850-1960 een groot aantal vrijdenkerspublicaties – periodieken, brochures en boeken – geconserveerd (verfilmd) en gedigitaliseerd; samen ruim 100.000 pagina's. Deze zijn nu alle gratis online te raadplegen op de Beelddatabank Vrijdenkers.²²³

Hoewel DVG met lede ogen had aangezien dat het Humanistisch Studiecencentrum Nederland – ondanks de vele rapporten en studiedagen – door toedoen van vooral de tegenstanders van het expliciete humanisme, zoals delen van Humanitas en de Universiteit voor Humanistiek, gedwongen werd te stoppen, nam ze toch deel aan de Humanistische Alliantie. De Humanistische Alliantie, opgericht in 2001, is een federatief samenwerkingsverband van humanistische en humanistisch geïnspireerde organisaties. De betrokkenheid van de vrijdenkers bij deze voor hen veel te postmoderne en te gematigde club is evenwel beperkt.

Heden

Los van deze vormen van samenwerking is de vereniging de laatste tien jaar steeds meer naar binnen gericht en heeft ze te kampen met een steeds sterker afkalvend en vergrijzend ledenbestand. Het is nu een kleine vereniging met minder dan duizend leden, waarvan een klein groepje zich enthousiast bezighoudt met principiële discussies over zaken als (on)geloof en vrijheid van meningsuiting. Ze beschikken jaarlijks over

drie uur radiozendtijd en één uur televisie. Ze zijn op zoek naar nieuwe en modernere vormen voor het organiseren van het vrijdenken. Zo werd in 2005 de website vernieuwd en begon men met het inventariseren van de verzameling boeken en periodieken om een eigen bescheiden bibliotheek in te richten.²²⁴

Plaats, rol en betekenis van 150 jaar vrijdenkerij

Na het voorafgaande encyclopedische overzicht van 150 jaar georganiseerd vrijdenken in Nederland, willen we op basis daarvan kort ingaan op de plaats, rol en betekenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland. Zoals J.C.H. Blom in zijn bijdrage aan deze bundel benadrukt, zijn ook wij van mening dat de vrijdenkerij staat voor een moeilijk eenduidig te omschrijven samenstel van ideeën en grondgedachten, individuele denkers en activisten, verenigingen al dan niet met een duidelijke vrijdenkerssignatuur, periodieken, boeken en brochures. Voor een goed begrip van de plaats en rol van de vrijdenkerij is het belangrijk om een onderscheid te maken tussen de georganiseerde vrijdenkerij en de (bredere) vrijdenkersbeweging als onderstroom in de Nederlandse samenleving.

We menen dat we in deze bijdrage hebben laten zien dat de vrijdenkersbeweging, hoewel niet groot in omvang, een grotere maatschappelijke uitstraling heeft gehad dan veelal wordt aangenomen. Vrijdenkers stonden vooraan in hun strijd tegen nationalisme, militarisme en kolonialisme; ze waren fervent voorstanders van democratie, mondigheid, mensenrechten en broederschap. En daarnaast behoorden vrijdenkers tot de eersten die een vooruitstrevend standpunt innamen bij onderwerpen als geboortebeperving, homoseksualiteit, crematie en euthanasie. De vrijdenkersbeweging lijkt ook een onmiskenbare rol gespeeld te hebben in het ontstaan van vroege negentiende-eeuwse sociale en politieke bewegingen en heeft – vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw – bijgedragen aan de sociale en intellectuele ondergraving van het christelijke geloof in Nederland.²²⁵

Ook is in deze bijdrage gebleken dat de vrijdenkersbeweging lange tijd de ideologische en organisatorische schakel was waar radicalen, socialisten, liberalen, anarchisten en feministen ‘tezamen kwamen onder het fier wapperende vaandel van democratische gelijkheid, sociale zorg, coöperatieve organisaties, organisatie van arbeid, pacifisme en de zuiverende wetenschap’, zoals Moors dat zo beeldend omschrijft.²²⁶ De vereniging De Dageraad was een kweekvijver voor tegendraadse denkers en activisten.

Verder zijn wij van mening dat de (mogelijk) historische betekenis van vooral de eerste honderd jaar van de vrijdenkersbeweging onvoldoende plaats krijgt in de cultuurhistorische geschiedschrijving van Nederland. In de eerste plaats hangt dat samen met het feit dat er geen of onvoldoende detailstudies zijn verricht waarin die betekenis wordt onderbouwd. In de tweede plaats is de vrijdenkerij uiteraard wel erg ver verwijderd van het zelfbeeld van Nederland als 'burgerlijk en beheerst', dat is geschapen door de hoofdstroom van de historiografie. En in de derde plaats is het wellicht zo dat de geschiedschrijving van politieke en levensbeschouwelijke bewegingen lang vanuit 'verzuilde' perspectieven werd geschreven. Die geschiedverhalen hebben een stevige plek verworven in de latere integrale geschiedschrijving. De vrijdenkersbeweging kon en kan niet bogen op dit handwerk.

Tot slot. We nemen aan dat met dit artikel de beeldvorming als zou de vrijdenkersbeweging zich 150 jaar lang voornamelijk met het bestrijden van kerk en godsdienst hebben beziggehouden, is bijgesteld. Met Baars stellen wij vast dat dit wel de rode draad vormde, maar dat de vrijdenkers zich op den duur met vrijwel elk terrein van het maatschappelijke leven hebben beziggehouden. Zeker ook met sociale, politieke en ethische onderwerpen. Het is dan ook onjuist om het begrip vrijdenken geheel te laten samenvallen met atheïsme. De essentie van het vrijdenken is een rationeel-wetenschappelijke instelling: 'Vrijdenken is, algemeen gesproken, een levenshouding waarin het vrije, onbevooroordeelde onderzoek centraal wordt gesteld.'²²⁷